

«ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ» ХАЙРИЯ ЖАМҒАРМАСИ

АБДУРАУФ
ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

І Ж И Л Д

ШЕЪРЛАР, НАСРИЙ АСАРЛАР, ДРАМАЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2000

ДРАМАТИК АСАРЛАР

АБУЛФАЙЗХОН

Иўқеул ўлкасининг тарихидан беш пардали фожиа

КИМСАЛАР*

Абулфайзон¹ — Бухородаги ўзбек хонларининг сўнги-си; қирқ-эллик ёшларинда.

Улфат — хоннинг хўжасаройи (ҳарам бошиғи); қирқ-эллик ёшларинда.

Давлат тўқсоба — хоннинг яқин хизматчиларинда.

Қози Низом — Бухоронинг қози калони. Эллик-олтмиш ёшларинда.

Ҳакимбий — хоннинг иноғи, сўнгра оталиғи; эллик-олтмиш ёшларинда.

Раҳим қўрчи — сўнгра тўқсоба, сўнгра оталиқ. Ҳакимбийнинг ўғли; ўттиз-қирқ ёшларинда.

Мир Вафо — Раҳимхоннинг ҳукмронлик тарихига бағишланган «Тухфай хоний» асарининг муаллифи. Ҳакимбийнинг одами, эллик-олтмиш ёшларинда.

Донёлбий — Ҳакимбийнинг укаси; қирқ-эллик ёшларинда.

Иброҳим иноқ — сўнгра оталиқ; олтмиш-етмиш ёшларинда.

Тоғайқулбек — манғит беклариндан.

Хўжа Калон — машҳур хўжалардан.

Охунд — Бухоронинг катта мулласи.

Нодир шоҳ — Эрон шоҳи.

Ризоқулихон — Нодир шоҳнинг ўғли.

Мирзо Маҳди — шоҳнинг бош котиби.

Алиқулихон, Хусайнхон, Аҳмадхон — Эроннинг қўшун бошлиқлари.

Абдумўминхон — Абулфайзон ўғли, 15 яшар.

Иўлдош Эргаш — қаландар кийимлик тилчилар, Ҳакимбийнинг одамлари.

Қоровуллар, хизматчилар, жаллодлар, чолғучилар.

* Эскарма: Бундаги воқеаларда биринчи парда билан иккинчи парда орасинда етти йил, иккинчи, учинчи пардалар билан тўртинчи, бешинчи пардалар орасинда бир йил замон ўткандир. Шунинг учун кимсаларнинг ёшларини ёзганда қирқ-эллик, олтмиш-етмиш деб ўн йиллик очиқлиқ қолдирилди. — (Фитрат).

БИРИНЧИ ПАРДА

Кеча. Бухоро аркинда. Абулфайзхоннинг уйи шоҳона тўшалиб, безанган. Уртада осилган муҳташам «Чил чироғ»нинг бутун шамлари ёниб турадир. Уйнинг ўртасинда, кичкина курсичанинг устиндаги шамдончада ёниб турган шамнинг ойдивлиги остинда Улфат хўжасарой, Мир Вафо ҳам Қози Низом тахта² ўйнаб туралар. Ташқарида чоллииб турган чолғулар бир оздан кейин секинлашар, сўнгра битар.

Қози Низом. Кишт! *(Бир дона сурар.)*

Мир Вафо. Э... отимиз кетди-ку!

Улфат. Подшоҳи олам эсон бўлсалар, яна от топилар.

Қози Низом. Тангри хоқонимизга эсонлиқ бергай.

Улфат. Омин *(бир дона сурар.)*

Мир Вафо. Шу кеча тушимда хоқонимизни кўрдим, бўз бир отга минган, қўлларинда қилич, йироқларга қараб турганлар эди.

Қози Низом. Худо хоҳласа, йироқ ерларгача бориб, қўб ўлкаларни оларлар.

Улфат. Нафас муборак, омин.

Мир Вафо. Кишт! *(Бир дона сурар.)*

Қози Низом. Мана, эмди иш қийинлашди!

Ҳаммалари тахтага тикилалар. Абулфайзхон ичкари уйларида жуда оғир босиб чиқар, ўтиргашларга қараб юрар, ҳаммалари туруб қўл қовуштуралар.

Абулфайзхон. Қани, ким кучли?

Улфат. Хоқонимизнинг иккала қуллари ҳам яхши ўйнайлар.

Хон. Сен қайси томонда?!

Улфат. Мен хоқонимизни олқаб томоша қилиб тураман, ҳеч бир ёққа қўшулганим йўқ.

Хон қайтиб, катга³ чиқар. Ёвбошлаб, бир қўлини бошига тираб узоғар. Кучли бир қайғу остинда эзилиб тургани кўрунадир.

Мир Вафо. Кишт! *(Бир дона сурар. Уйунчилар сингирланиб, тахтага қарайлар.)*

Хон. Ким ўтди?!

Улфат. Мир Вафо қулингиз ўтдилар.

Хон бошини қимирлатур. Уйунчилар тахта бошиндан туруб, уйнинг эски ёқасиндаги кўрпаларга ўтуралар. Хизматчи кириб, тахтани ҳамда курсича билан шамдонни олиб чиқар.

Хон (Қози Низомга). Фарҳод оталиқни кўрдингизми?

Қози Низом. Ҳазратимнинг буйруқлари билан бориб кўрган эдим.

Хон. Нима қилдингиз?

Қози Низом. Оталиқ қулингиз билан узун сўйлашдим, ҳазратим буюрсалар, ҳаммасини арз қилайин.

Хон. Айтингиз.

Қози Низом. Бордим, кўрушдим, сўйладим: «Сиз хоқонимизнинг энг ишончли қуллари бўласиз. Хоқонимизнинг муборак мижозлариға ёқмайтурган ишлар қилар экансиз. Эрон қўшуни Қаршидан қайтқондан сўнгра, сизнинг юруш-турушингиз бошқача бўлган экан», дедим.

Хон. «Эрон қўшунини Қаршидан қайтарган ёлғуз сен эмассан», демадингизми?!

Қози Низом. Уни ҳам айтдим. «Нодир шоҳ томонидан юборилган қўшуннинг Қаршидан қайтиши учун сизгина эмас, Ҳакимбий иноқ ҳам кўб тиришдилар», дедим.

Хон. Нима деди?!

Қози Низом. Оталиқ қулингиз бу сўзимга кувлубгина қарадилар. «Эрон қўшуни икки-уч бекнинггина тиришмаги билан юртимиздан чиқмади», дедилар.

Мир Вафо. Хоқонимиз жуда яхши биладиларким, Нодир шоҳ қўшунининг тупроғимиздан чекилишига Ҳакимбий иноқ қуллари кўб тиришдилар. Оталиқ шуни кўрмак истамайлар чоғи!

Қози Низом. Оталиқ дейларким, Эрон қўшунини тупроғимиздан биз чиқармадиқ, ўзи чиқди.

Хон. Нима... Ўзими чиқди?!

Қози Низом. Оталиқ қулингиз шундай дейлар: «Эроннинг, — дейлар — янги тўп, милтиқлар билан яроқланган қўшуни бизнинг қўшунимизни буза олган бўлса ҳам, ўзбакнинг ботурлиғини билгани учун, ҳуркуб тура эди. Бизга ёрдам учун Хива қўшунининг ҳам Бухороғача келганини эшитғач, бутун кўрқди, усталиқ билан урушни ётқузди-да; қайтиб кетди. Бу ишда меним-да, Ҳакимбий иноқнинг-да айрича хизматимиз Хива қўшуни Бухороға келганча урушни узатиб турмоқ бўлди. Мен Эрон қўшунини қайтардим деб, катталиқ қилмаганим каби, хонимиздан ёширунғина Нодир шоҳға элчилар юбориб, хабарлашиб-да турмадим».

Хон. Ким Нодирға элчи юборган экан?!

Қози Низом. Оталиқ қулингизнинг сўзларига

кўра, Ҳақимбий иноқ шундай қилган бўлсалар керак.

Хон. Ул менга дўст бўлса, нега буқунгача қизини юбормайдири?!

Қози Низом. Уни ҳам сўрадим.

Хон. Нима дедингиз?!

Қози Низом. «Молимизни, жонимизни хоқони оламнинг муборак оёқларинда қурбон қилмоқ ҳаммамизга лозимдир. Шуни қилмаганда, султонимизнинг чин қуллари бўла олмаймиз. Сиз шунча кундан бери биттагина қизингизни тортуқ қилмай турасиз», дедим. Оталиқ бу сўзни эшитгач, ёмон қизидилар. «Хонга яхши кўрунмак учун қиз қурбон қилгучилар кўб, шунларнинг қизларини олдира берингиз», дедилар.

Хон. Ўзи юбормайдири. Юборганларга сўз ҳам отадир.

Улфат. Ёмоннинг бир қилиғи ортуқ!

Қози Низом. «Биз хон ҳазратларига ўзимизни қурбон қилдик, эмди номусумизни ҳам истамасунлар», дедилар. Мен айтдимки...

Хон (*сўзини кесиб*). Бас!.. Еган тузлар кўр этсун уни... Кимни тупроқдан кўтариб, курсига чиқарсақ, тезгина бошимизга чиқмоқчи бўладир.

Улфат. Хоқони олам! Унларни яна тупроқга қайтармоқ сизнинг қўлингиздадир.

Хон. Яхшиким, бунларнинг ўлими қўлимиздадир. Йўқса оз замонда бизни эшак қилиб минмак истайлар!!!

Улфат. Хоқонимизга маълумдирким, подшоҳлик қон билан суғорилатурган бир оғочдир. Қон оқиб турмаган ерда бу оғочнинг қуруб қолиши аниқдир.

Хон (*Улфатга*). Тур жойингдан. Тез кет. Беш дақиқадан кейин Фарҳод оталиқ бошини келтурасан. Қандай истасанг, шундай ишла! (*Улфат қуллуқлаб чиқар.*) Мен тинчгина тураин деб, акамни ўлдирдим. Эмди бир-икки бузуқбош чиқиб, меним тинчлиғимни бузмоқ истайлар! Қўяман сизни!

Қози Низом. Хоқони олам! Оталиқ эски бир қулингиздир. Кичкинагина бир эркалик қилгани учун уни ўлдирмак нечук бўлар экан?

Хон (*Қозининг сўзини эшитмагандек бир оз ўйлагандан сўнг*). Фарҳод оталиқни эски бир қулимми, дедингиз?!

Қози Низом. Ҳазратим каромат қилдилар.

Хон. Фарҳод оталиқ хитой қипчоқнинг бошлиғидир, билмайсизми?!

Қози Низом. Ҳазратим яхши биладирлар.

Хон. Эл бошлиғи бўлган бекларим менга қул бўлмайлар, унлар ўз эллариға тояниб, туташ менга ёмонлиқ қилмоқчи бўлалар.

Қози Низом. Тавба қилдим!

Хон. Бухорода эл бошлиқлари бўлмаганда, мен тинчғина хонлиқ сура олар эдим. Меним бутун қайғуларим шунлардандир. Отам сотиб олган қуллар мана Улфат билан Давлат. Кўрингиз-чи, мен чизган чизиқдан чиқардирларми?

Қози Низом. Албатта, чиқмайлар.

Хон. Эмди кимни оталиқ қилишимиз керак, сиз шуни айтингиз, бошқа гапларни қўяберинг!

Қози Низом. Тангри хоқонимизға эсонлиқ бергай. Ўзлари яхши биладирлар.

Мир Вафо. Ҳазратим, албатта, яхшироқ биладирлар. Манғитлардан Ҳакимбий иноқ, қалмоқлардан Жиянқулибий, кенагаслардан Иброҳимбий қуллари бор.

Хон. Жиянқул бўлмайдир. Ҳакимбий билан Иброҳим кенагасдан битгасини қўярмиз. ...Тўхта, домулло! Меним ёнимда ҳар кун махтаб турганинг Ҳакимбий иноқ Нодир шоҳ билан нечун хабарлашадир?!⁴

Мир Вафо. Бу сўз тўғри бўлмаса керак.

Хон. Боя қозининг Фарҳод оталиқдан келтурган хабарларини эшитмадингми?!

Мир Вафо. Фарҳод бошлиқ ўзининг ўлумини билган бўлса керак. Қутулмоқ учун шундай сўйлагандир.

Хон. Мен бошқа жойлардан ҳам эшитдим, тўғри сўйла!

Мир Вафо. Ҳазратим эсон бўлсунлар. Иноқ қулингиз бундай ишни ўйламаган бўлсалар керак. Меним ҳеч хабарим йўқ. Шуни жуда яхши биламанким, иноқ қулингиз хоқонимизнинг муборак хизматларини ҳар нарсадан ортуқ кўрадирлар.

Хон (*ташқарига қараб*). Тўқсобани чақир, келсун

Давлат тўқсоба келар

Ётишда⁵ кимлар бор?!

Давлат. Иброҳимбий билан Раҳим қўрчи⁶ бор.

Хон. Икковини ҳам олиб кел. Сўнгра бизга базм қилиб бер!

Давлат тўқсоба чиқар.

Мана шул Давлат билан Улфат каби ўнта одамим бўлса эди, Бухорони тинчғина сақлар эдим. Ишнинг йўл-

ларини билалар, теран тушуналар. Ёмонлиқ, ёғийлиқни
эса сира ўйламайлар.

Қозни Низом. Ҳазратим марҳамат қилсалар, ҳам-
ма қуллари ҳам шундай ишлайлар.

Давлат тўқсоба чағир билан пиёлаларни киргизадир. Кетиндан
уч танбурчи, бир рубобчи, икки найчи, бир дафчи⁷, бир-да ўйин-
чи қиз кирарлар. Ҳаммалари ўтурғач, базм бошланадир. Давлат
уч пиёладан чағир тарқатадир. Базм биткач, ўйунчи, чолгучилар
қуллуқлаб чиқарлар. Улфат пиёлаларни чиқарар.

Хон (*жуда теран бир тушунчадан айрилиб*). Раҳим
қўрчи, отангиз қалай?

Раҳим қўрчи. Ҳазратимни дуо қилиб турадир-
лар.

Хон. Яқинда Эрондан сизга қўноқлар келганми?!

Раҳим қўрчи. Ҳазратим каромат қилдилар.

Мир Вафо телбаланадир.

Хон. Ким экан унлар?!

Раҳим қўрчи. Қарши урушинда Эрон қўшунин-
дан бир-икки киши бизнинг томонга тутулган эдилар.
Иноқ отам унларни озод қилган эдилар. Шунлар савдо
учун Бухорога келган эканлар. Яхшилиқни унутмаган-
ларини кўрсатгали отамни келиб кўрдилар.

Хон. Тузук... Яхшилиқ, албатта, унутилмайдир.
(*Бир оз тўхтаб.*) Биз Фарҳод оталиққа шунча яхшилиқ
қилдиқ, биттасини ҳам билмади. Яна бизга хиёнат қила
бошлади. Энг сўнг ўз бошини ейди.

Раҳим қўрчи билан Иброҳимбий шошқип тинглайдилар.

Фарҳод оталиқни ўрундан тушурдик. Ўз жазосини
яқинда кўрар. Унинг ўрнинда, Иброҳимбий, сени оталиқ
қилдиқ. Раҳим қўрчи, сенга ҳам тўқсобалиқ бердиқ.
Иноқ, отанг ҳам яқинда катта меҳрибончилик кўрарлар.

Иккаласи туруб, қуллуқ қиларлар.

Иброҳимбий. Ҳазратимга арзим бор.

Хон. Айт!

Иброҳимбий. Оталиқ ўрни жуда катта ўрун,
мен бажара олмайман.

Хон. Нега бажара олмайсан, унинг нимаси бор?!

Иброҳимбий. Фарҳод оталиқ каби, ўткур бир
одамининг бажара олмагани бир ишни мен қандай ба-
жарарман?!

Хон. Нимаси бор, нимани бажара олмайсан?!

Иброҳимбий. Хоқонимизни рози қилмоқ жуда
қийин бир иш бўлиб қолган.

Хон. Нима деганинг бу?!

Иброҳим бий. Шул Улфат билан Давлатни рози қилмасам, сиз қувонмайсиз, бу иккисини рози қилмоқ-да мумкин эмасдир.

Хон. Девона бўлдингми?!

Иброҳим бий. Девона эмас, тўғриман, тўғрилиқ-нинг девоналиқдан ёмонроқ натижалар берганини биламан. Яна тўғрилиқдан айрила олмайман, хоқоним! Шул икки одам бўлмаганда, сиз Фарҳод оталиқни йўқ қилмоқ фикрига тушмас эдингиз.

Хон (қизгин.) Сўзни узатма, қабул эт!

Қози Низом билан Раҳим қўрчи кўзлари билан уни қабул этди-рарга тиришарлар.

Иброҳим бий. Буйруғингизни қайтармоқ қўлимдан келмайдир, қабул этаман. Бироқ бир кун меним ҳам ўлимимга ҳукм чиқарарсиз, хоқоним!

Хон. Қабул этдингми?!

Иброҳим бий. Қабул этдим.

Хон. Эмди чиқиб, сақловда ётингиз. Эрта билан ёрлиқларингиз чиқар.

Иккаласи ҳам дуо қилиб, чиқиб кетарлар. Булар чиқгач, Улфат хўжасарой қизил ўртук⁸ билан ўртулган бир табақни кўтариб келар, хоннинг олдига қўяр. Ўзи икки одим кейинга бориб, қўл қовуштируб турар.

Оч устини!

Улфат ўртукни олар, табақда Фарҳод оталиқнинг қовга бўйалган оқ соқолли боши кўрунар.

Хон (ёввойи кулуш билан). Хо... хо... хо... энг сўнг ўлум... ўлум жанжалимизни битирди. Бутун жанжалларни ўлум битирадир.

Улфат. Хоқони олам эсон бўлгайлар.

Хон. Буни чиқариб, «Чил духтарон» қудуғига ташлат. (Улфат табақни олиб чиқар.) Еганлари тузни ўйламаганларнинг жазолари шулдир. (Қози Низом билан Мир Вафога.) Сизга жавоб эмди.

Қози Низом. Тангри ҳазратимга эсонлик бергай.

Иккови ҳам дуо қилиб, туруб кеталар.

Хон (ёлғуз). Шул тирикликдан-да бездирдилар мени. (Туруб юрадир.) Бир душманимнинг қони қурумайин, яна биртаси чиқиб қоладир. Бу Иброҳим аҳмоқ ҳам мени тинч қўймай тургандек кўринадир. Қачонгача ўлдираман бунларни! Ортуқ ҳеч кимнинг менга ишончи

қолмади... Бунларнинг ўзи йўлга келиб, менга душман-
лиқ қилмоқни ташласа, нима бўлур! Йўқ... йўқ. Бунлар-
нинг ўзи йўлга келмайдир. Улдураман, ўлдураман. Дунё-
да бирта душманим қолмаганча, қон тўкаман. Улфат-
нинг сўзи тўғри! Подшоҳлик қон билан суғорилатурған
бир оғочдир. (*Улфатнинг кирганини кўриб, жойига ўту-
рар*). Кел, Улфат, ўтур. Қандай қилиб ўлдурдинг?!

У л ф а т (*ўтурар*). Хоқонимизнинг ишлари бор, деб
келтурдим. Бир уйга киргуздим. Унда ёшуруниб турған
икки киши бирдан чиқиб, ёпишдилар. Бир оз талашған-
дан сўнг, йиқитиб, бошини кесдилар.

Х о н. Ҳеч ким онгламадими?

У л ф а т. Кимса онглаған эмас.

Х о н. Иброҳим кенагасни оталиқ қилмоқчи бўлуб,
ўзига сўйладиқ. Унинг ҳам туси бошқача-ку!

У л ф а т. Нима деди?

Х о н. Кўб аҳмоқлиқлар қилди. Сенинг учун ҳам
маъносиз сўзлар сўйлади. Ҳаким иноқнинг ўзини ота-
лиқ қилсақ бўлмайдирми?

У л ф а т. Хоқони олам! Ҳаким иноқнинг Нодир⁹ би-
лан хабарлашиб турғани аниқ. Шу тобда уни (иш)
бошига қўйиб бўлмайдир. Шунинг ўзи бўла берсун,
тўғрилиқ билан ишласа, турадир. Йўқса, Фарҳод ота-
лиқ изиндан бора қоладир-да!

Х о н. Улфат, мен бу ишлардан бездим. Бу одамлар-
нинг биртаси ҳам менга тўғри қарамайди. Фарҳод
оталиқ ёмонлиқ қилди. Ҳаким иноқнинг қилған ишла-
рини кўруб турубсан. Иброҳимни одам деб ўйласам,
бу ҳам бузуққа ўхшайди. Қон тўкмакдан-да бездим.
Акамни ўлдурдим. Кўб дўстларимни ўлдурдим. Мени
бир ота каби асраған Фарҳод оталиқни(нг) бошини
оёқлар остинда кўрдим. (*Кўзларини тутуб.*) Уф... кўз-
ларим қонга тўлди. Кечалар ухлай олмайман. Кўзла-
римни юмғач, бутун ўлғанлар, ўлдурғанларим мени
айлантуруб олалар, сираланиб, ёнимдан ўталар. Мени
қўрқуталар, менга кулалар!..

У л ф а т. Хоқоним, бунларни ўйламангиз. Улукларни
эсингиздан чиқарингиз. Ётоққа киргач, Қуръондан бир
оят ўқуб ётингиз. Бунлар ҳаммаси ўтғусидир. Яқинда
душманларингизнинг ҳаммасини битирармиз. Ҳозир
эмди бошқа ишларимизни кўрайлик.

Х о н. Яна нима иш?

У л ф а т. Фарҳод оталиқнинг қизини келтурайликми?

Х о н. Эрта билан киши юборурсан. Мен эмди чар-
чадим, бир оз ухлайин. Сен ҳам кет, ишларингни кўр.

Биртасини юбор, чопонимни олсун. Танбурчиларға айт, икки танбурни камонча қилиб бир «Хусайний»¹⁰ чолсунлар.

У л ф а т. Хўб бўлубтур.

Улфат чиқар. Хон салла, чопонини чиқара бошлар. Хивматчи келиб, хоннинг салла, чопонини олиб, бир четга қўяр. Хоннинг кеча кулоҳини бериб, шамларни ўчуруб чиқар. Хон кулоҳини кийиб, ётоқда узаниб ётар. Ташқарида икки камончининг «Хусайний» чолгани эшитилар. Чолғи секинланиб битганда, хон ухлаган бўлур. Бир оз сўнгра хоннинг ўлдурилган акасининг хаёли қонли кафан билан кўринадир.

Хон. (тушинда.) Акам... Нечун келди... Бўғдурулгани, арқон бўйнинда тақилгани ҳолда чиройли бир хотуннинг хаёли келар. Йўқол... кет... (Хотун хаёли хонни бўғардек, унга қараб юрар. Хон талваса қилар.) Кет... кет!... (Бир йигит хаёли Фарҳод оталиқнинг бошини олиб келар. Хонга яқинлашар.) Йўқол... келма... Йўқол... келма... (Хаёл чекилар. Ундан сўнг учала хаёл биргалашиб, хонга ҳужум қиларлар. Хон кучли талваса билан қичқирар.) Вой... Урма! (Ўз товушиндан уйғониб, ирғиб турар.)

Товушни эшитган Давлат тўқсоба бир шамдончани кўтариб, югуриб кирар).

Д а в л а т. Ҳазратим қўрқдиларми?!

Хон (титраб тургани ҳолда). Бир оз қўрқдим чоғи! Шамни қўйиб кет. Сув тайёрланг, тарат¹¹ қиламан. (Давлат тўқсоба шамни қўйиб кетар. Хон ётоқдан тушиб, чопонини кияр ҳам сўйлар.) Бунлар у дунёда ҳам менга қаршу бирлашганга ўхшайлар. Мени тинч қўймайлар, чоғи! (Шамни олиб, бошқа уйларга боратурган эшикдан чиқиб кетар).

Парда тушар

ИККИНЧИ ПАРДА

Ойдинли бир кечада Ҳакимбийнинг ҳовлиси. Теразисиз эшиклар ташқарига очилган бир уйнинг олдинда узун бир суфа. Суфа бўйинча узун бир қалин¹² ёйилган. Кўркамлик кўрпалар тўшалган. Тўрда пакаша қурли бир кат устинда ётоқ тайёрланган. Ўртадаги буюк шамдонда шам ёнадир. Деворға бир қалқон, бир қилич, бир-да Жазойир милтиғи осилган. Ҳакимбий ёлғуз, юруб сўйлайдир.

Ҳ а к и м б и й (том устидан кўрулган минорга қараб).
Ўлум миноридир бу! Бунинг кўлкасинда яшаганлар
Ўлумдан қўрқмайлар. Бу узун минор охиратнинг энг
қисқа йўли бўлуб қолди. Минор, Чил дўхтарон, Қалла-
хона, Обхона, зиндон... ўлим... Бунларнинг ҳеч биртасин-
да мени йўлимдан қайтарарлиқ куч йўқдир. Ётоқ ўлу-
ми-да ўлум, зиндон ўлуми-да ўлумдир. Иккавиндан-да
қўрқмам. Абулфайзхон хонлиғи Нодир шоҳнинг оёқлари
остинда жон бераётқанда, ўз улушимизни олмоқ керак.
Шуни олармиз. Шу кеча Чоржўйдан ўғлум қайтадир.
эрта Нодир шоҳ қўшуни босиб келади. Шу кеча билан
эрта курашимизнинг сўнг дақиқаларидир. (Мир Ва-
ф онинг келганини кўрмай.) Бу одамлар қаёққа кетди-
лар. Курашнинг сўнг дақиқаларини била туруб, ҳали-
гача келмайлар.

М и р В а ф о. Келдик, бек!

Ҳ а к и м б и й. Нима гап?

М и р В а ф о. Курашнинг сўнг дақиқасини билға-
нимиз учун ҳаммамиз югура, чопа ишламоқдамиз.

Ҳ а к и м б и й. Эрта Нодиршоҳ қўшунининг келиш
хабарини оларсиз.

М и р В а ф о. Биламиз!

Ҳ а к и м б и й. Нималар қилдингиз?

М и р В а ф о. Одамларимни ҳар томонга ерлаш-
турдим¹³.

Ҳақимбий деворга осилган милтиқ билан ўйнаб тинглайдир.

Шу кеча Бухорода чибин учса, менга хабари келади.
Кўрулғуси кишиларни ҳам кўрдим. Жуборга¹⁴ бориб
Хўжа Қалон билан кўришдим. Бутун фикрингизга қў-
шулдилар. Ўзлари ҳам Қози Низом билан сизга кела-
дирлар. Хон томонида икки-уч муллалардан бошқа
киши қолмади. Қози Низом бизга қўшулғач, унларнинг-
да бир чақалиқ баҳоси қолмас.

Ҳ а к и м б и й. Аркда нималар бор?

М и р В а ф о. Арк ўзининг ўйун-кулгусига берилган,
ичиб ётган эди. Бироқ Раҳим тўқсобани Чоржўйга юбо-
ришингиз хоннинг мазасини қочирган. Раҳим тўқсоба-
ни йўлда йўқ этмак учун, Форобгача кишилар юборди-
лар. Бу ишнинг битганини хабар олғач, бизга ҳам ҳу-
жум қилиб, сизни тутуб қамагандан сўнг, ўзлари Но-
дир шоҳга қаршу чиқиб, урушар эканлар.

Ҳ а к и м б и й. Бу пилонларнинг замони ўткан эмди.
Раҳим тўқсоба-да, мен-да унларнинг тузоқларига туш-
маймиз.

Тоғайқулбек билан Донёлбий келарлар.

Хўш, иккингиз бирда келдингиз? (*Салом беришарлар*).

Тоғайқулбек. Келмайликми?

Ҳакимбий. Емон бир туш кўрган бўлғайсиз.

Тоғайқулбек. Кўрдик, кўрдик.

Ҳакимбий. Қани ўтурингиз. Тушингизни эшитайлик.

Ҳаммалари ўтурарлар.

Тоғайқулбек. Мен эмас, бу киши кўрганлар. (*Кулар*.)

Донёлбий. Қулушни қўйинг, гапга келинг!

Ҳакимбий. Қани гапирингиз-чи!

Донёлбий. Ака, шу Нодир шоҳ деганингиз одам ҳар кун Бухорога нечун келадир¹⁵.

Ҳакимбий (*жилмайиб*). Нодир шоҳ эмди келадир. Бундан бурун келган унинг ўғли эди.

Донёлбий. Нечун келадир?

Ҳакимбий. Бухорони олмоқ истайдир.

Донёлбий. Раҳим тўқсоба қани?

Ҳакимбий. Чоржўйға борди.

Донёлбий. Нечун?

Ҳакимбий. Нодир шоҳнинг фикрини онглаб келсун деб, мен юбордим.

Донёлбий. Хондан сўрадингизми?

Ҳакимбий. Хонимиз Нодир шоҳ билан урушмоқчи бўлуб туралар. Мен душманларнинг фикрини ҳам кучини онглаб келмак учун ўғлумни юбордим, буни сўрамоқ керакми?

Донёлбий. Шуни хондан сўраб юборса эдингиз, яхши бўлар эди.

Ҳакимбий. Хоннинг оталиғи бўла туруб, шунча ишни ўзим қила олмайманми?

Донёлбий. Сизнинг тилингиз остинда бир нарса бор, айтмай турасиз. Нима қилмоқчисиз, нима истайсиз? Тўппа-тўғри айта берингиз. Бутун Бухоро сизнинг сўзингиздан тўлуб қолди!

Ҳакимбий. Ука! Эрон қўшуни билан Қаршида урушганимиздан кейин, унинг кучли бир қўшун эканини онгладим-да, Нодир шоҳ билан дўстлик йўлини очдим, хабарлашиб турдим. Сиз шул чоғларда бу ишни сезгандек бўлдингиз, бироқ сизга бу иш ёқмаган эди, мен шу кундан бошлаб, Нодир шоҳ билан дўстликни узмаганман.

Донёлбий. Нечун шундай қилдингиз?

Ҳакимбий. Нодир қўшунининг Қаршидан чекилгани бир ўйун эди. Мен буни сезган эдим. Ҳиндистонни олган бир қўшуннинг Қаршидан чекилиши учун, бундан бошқа маъно бермак тўғри эмас эди. Мен Эрон қўшунининг иккинчи йўла устимизга юрғусини кўрган каби бўлуб эдим. Шунинг учун Нодир билан дўстлашарга тиришдим, ҳам дўстлашдим.

Донёлбий. Бунинг нима фойдаси бор?!

Ҳакимбий. Нима фойдаси бўлар эди. Мана Нодир шоҳ яна келди. Бироқ бурунги каби эмас. Хон кучсиз, у кучли. Хонга душман, менга дўст бўлуб келди.

Донёлбий. Бу ишингиз билан хонга хиёнат қилган бўлмайсизми?!

Ҳакимбий. Қайси хонга?

Донёлбий. Абулфайзхонга.

Ҳакимбий. Ука, хонингизнинг қилган ишларини бир ўйлаб кўрингиз: отамиз билан келишиб, Фарҳод оталиқ каби бекларнинг ёрдами билан акасини ўлдуруб, хон бўлди. Тахтга мингач, бошлаб отамизни Эронга қочирди. Ўзига ёрдам этган бекларни бирта-бирта ўлдуруб битирди. Энг сўнг Фарҳод оталиқни ҳам ўлдуруб, қизини олди. Мени ранжитмак учун, буюк дабдаба билан Иброҳим кенагасни оталиқ қилди. Яна уни ўлдирмоқчи бўлуб, қочирди. Иброҳим кенагас Карманага бориб, қўшун йиғди. Бухорога юруш қилди. Мен хон томонидан чиқиб, Иброҳим иноқ билан олти-етти йил урушдим. Бу кун эса меним ўзимга душман бўлиб қолибдир. Нодир шоҳ билан дўстлашганда, биз мана шу кишига хиёнат қилганми бўлдиқ эмди?!

Донёлбий. Мана шул фикрларингизни хоннинг ўзи онглаган.

Ҳакимбий. Онглай берсунлар. Дунёда ҳар ким бир кун ўлғусини биладир. Бир чораси борми?

Донёлбий. Йўқ.

Ҳакимбий. Чораси бўлмагач, уни билмакдан нима фойда? Биз яхшилиқ қилмоқ билан аркнинг ёмонлигидан қутулар эдик, деб ўйламангиз. Унларнинг кўнглида ёмонлиқ йилон оғзинда оғу каби ерлашиб қолган, ювмоқ билан кетмайдир. Парвоначиға нима қилдилар. Уни шу минордан ташлағанларини ҳеч ким унутмағандир.

Мир Вафо. Кўзларимнинг худди ичинда турибдир-а. Олтмиш икки олчин юқоридан келиб, ерга туш-

Ганда, суякларининг шарқиллаб синган товуши қулоқларимдан кетмайди.

Тоғайқулбек. Ҳай, эмди биз нима қилармиз?

Ҳакимбий. Мана шуни сўрангиз мендан.

Донёлбий. Айтнинг-чи?

Ҳакимбий. Эрон қўшуни эрта Бухорога қараб юрса керак. Нодир шоҳни дўстлик билан қарши олсак, Бухорони қутқарармиз, бўлмаса Эрон қўшуни кулимизни кўкга учурадир. Мен бутун борлиғим билан тиришурманким, хопимиз Нодир шоҳ билан урушғали чиқа олмасун. Тилагимга эришаёзим. Эмди шу кечада ҳам ишни шундай сақлай олсак, айтканимиз бўладир.

Донёлбий. (келганларни кўруб). Мана, эшонлар ҳам келдилар. Бунлар онгласа, майлими?

Ҳакимбий. Мен ўзим бунларни чақирдим. Шу ишни онглатаман.

Хўжа Калон билан Қози Низом келарлар. Ҳаммалар туруб саломлашкандан сўнг, ўтуларлар.

Хўжа Калон. Бу кун Мир Вафо билан кўрушкан эдим. Бир неча сўзлар айтдилар, шунлар тўғрисида ўзингиз билан сўйлашмак учун келдик.

Ҳакимбий. Жуда яхши қилдингиз, тақсир. Ўзим ҳам сизларни кутуб турган эдим.

Хўжа Калон. Эрон қўшуни Чоржўйдан ўтдими?

Ҳакимбий. Шу кун ўткан бўлса керак. Ҳануз хабар йўқ.

Қози Низом. Бунларнинг келишидан уламо, машоъихга зиён тегмайди?

Ҳакимбий. Тўғри ҳаракат қилсак, ҳеч кимга зиён тегмайди. Янглиш бир иш қилинса, ҳаммамизнинг кулимизни кўкка учурулар.

Хўжа Калон (елкасини тутуб). Тангри ўзи сақлагай, тавба қилдим, худоё. Нима қилмоқ керак, тақсир?!

Ҳакимбий. Хонимиз Нодир шоҳ билан урушмоқ истайлар. Бутун дунёни титратган бир кишига қаршу уруш очмоқ учун бизда куч бўлмаганини онгламайлар. Мен урушмоқни қабул қилмай турубман. Бироқ мени (нг) сўзимни тингламайлар. Меним фикрим шудир: ҳаммамиз биргалашиб, Нодир шоҳни қаршу оламиз. Хон ҳам биз билан борсунлар, Нодир шоҳ билан кўрушганда, Бухоро хонлиғини тортуқ қилсунлар. Шоҳ мамнун бўладир. Хонлиқни ўзларига бағишлаб, тутуб кетади. Улкамизни шундай қилиб буюк бир балодан қутқарган бўлармиз. Бундай қилмасак, «не бўлмасун,

урушамиз», деб чиқсақ, биринчи учрашинда енгиламиз. Элимизнинг бор-йўқи таланиб битадир.

Қозинизом. Бу фикрингиз жуда яхши. Буни хонга онглатмоқ керак.

Хўжа Қалон. Истасангиз, биз шу тобда аркка бориб, хон билан кўрушамиз.

Ҳақимбий. Албатта, шундай қилингиз.

Бир хизматчи югуриб келар.

Хизматчи. Тақсир, тўқсоба келдилар.

Ҳақимбий. Қани?

Хизматчи. Мана, кўчада оддан қўнуб туралар.

Ҳақимбий. Кўрайлик-а?

Ҳаммалари туруб, Раҳим тўқсобани қаршу олғали чиқарлар.

Саҳна бир оз бўш қолар, сўнгра товушлар келар.

Раҳим тўқсоба товуши. Ота, ҳаммаларингиз яхшими?

Ҳақимбий товуши. Шукур, ўғлим. (Саҳнада кўрунур.) Сени кутуб турган эдик.

Раҳим тўқсоба билан боғилар келиб ўтуралар.

Қани, ўғлум, сафаринг қандай ўтди?

Раҳим тўқсоба. Кўб яхши ўтди. Шоҳни кўрдим. Мен билан кўб яхши кўрушдилар. Бухоронинг муллалари, бекларини сўрадилар. «Биз сизга қўноқ бўлиб келдик. Қўноқга душманлик кўрсатмасангиз керак», дедилар.

Ҳақимбий. Эрон қўшуни кўбми?

Раҳим тўқсоба. Уни сўрамангиз, ота! Бундай кучли қўшунни умримизда кўрмадик. Тўплар, милтиқлар, филлар билан ерни титратиб келади. Менга қўшунларини кўрсатдилар. Келар чоғимда яна шоҳнинг олдига кирдим. «Биз Бухорога қўноқ бўлиб келдик. Ўлкангиз менга керак эмас. Хонингиз, эл-улусингиз мени дўстларча қаршу олсалар, тўрт-беш кун туруб қайтиб кетарман. Емонлик, душманлик кўрсатсалар, куллари кўкга учурарман», дедилар.

Муллалар бир-бирларига қараб, бошларини қимирлатурлар. Шу тобда қопқу томондан икки қаландар товуши келар. Ҳаммалари тинглайлар. Қаландар товушлари:

Дунё, дунё, сен дунё-е,
Кимга вафо қиларсан, эй!
Дунё, дунё, сен дунё-е,

Дунё, кўб тез юрарсан!
Дунё, дунё...

Бирн оқ соқол, бирн ўрта ёшли икки қаландар суфа остига
келиб туралар.

Элни қаён сурарсан!
Дунё, дунё...
Кўб тез юрма, бир оз тур!
Дунё, дунё...
Йўлингни бир қараб кўр!
Дунё, дунё...

Қаландарлар, ўқуб бўлғач, қўлларини кенг очиб, «давлат барқарор» деб дуо қиларлар.

Ҳ а к и м б и й (қўлини киссага узатиб.) Кел, бобо!
(Буюк қаландар югуриб, суфага чиқар. Бошқалар киссалариндан пул чиқарарлар.) Бобо, сен қаердан?

Қ а л а н д а р. Биз Балхдан келамиз. (Пулни олганда, Ҳақимбийнинг қулоғига сўйлар). Бу кеча аркдан сизни чақирарлар, кетманг, уйингизни босарлар, тайёрлик кўринг. (Дуо қилиб, бошқаларнинг-да пулларини ола берар. Раҳим тўқсобага келгач, унга бир оз эс қўюб қарагандан сўнг, пулини олиб сўйлар.) Бек йигит, сенинг бошингга давлат қуши қўнган. Манглайингда катта бир юлдуз ёшнаб турадир. Яхшилик қил, тангримиз яқинда сенга улуғ бир ўрун берадир. (Ҳақимбийдан бошқалари бир-бирлариға қарайлар. Қаландар Ҳақимбийга сўйлар.) Бек, биз шаҳрингизға шу кун келдик. Ётоғимиз, жойнимиз йўқ. Шул давлатхонадан бизга бир жой кўрсатилса, шу кеча ухлаб олайлиқ.

Ҳ а к и м б и й. Хўб бобо. (Хизматчини чақирар.) О, бола! (Хизматчи келар.) Бунларға бу кеча жой беринг, ётеулар, Томоқ ҳам беринг.

Қаландарлар дуо қилиб, хизматчи билан кетарлар).

Д о н ё л б и й. Валийға ўхшайдир! О...

Х ў ж а К а л о н. Каромат қилиб гапурадир, валий экан.

У л ф а т х ў ж а с а р о й салом бериб келадир.

Ҳ а к и м б и й. Ваалейкум ассалом. Келинг, тақсир!
(Улфат ўтуруб дуо қилгандан сўнг, салласиндан хонинг муборак номасини олиб, Ҳақимбийга берадир. Ҳақимбий жойидан туруб, хатни олиб, ўпуб, кўзларингиз суртуб очиб ўқур.) «Давлатхоҳимиз оталиқға маълум

бўлғайким, Эрон қўшунининг тупроқимизга киргани тўғрисида сиз билан кенгашмак истаймиз. Раҳим тўқсоба ўғлимиз билан давлатхонамизга келгайсиз». (Хатни қатлаб, ўлуб, салласига қўйгандан сўнг, Ул-фатга сўйлар.) Хўб бўлубдир. Бориб хоқонимизга арзимизни еткуринг, ўғлум Раҳим тўқсоба Эрон қўшуниндан хабар олмоқ учун Чоржўйга борган эди. Шу тобда келди. Бу кеча бунинг хабарларини олай, ўзим ҳам тузукроқ ўйлаб кўрай. Эрта билан иккаламиз саломга борармиз.

У л ф а т. Хўп бўлубдир. (Туриб кетар.)

Д о н ё л б и й. Ака, борсангиз бўлмасми?!

Ҳ а к и м б и й. Эрта борамиз.

Хўжа Калон, Қози Низом (турмоқчи бўлуб). Ҳай, тақсир, биз кетайлик эмди.

Ҳ а к и м б и й. Кетасизми, тақсирлар? (Жойлариндан турарлар.) Ҳай, хонни тезрак кўруб, гапурсангиз яхши бўлур эди. Нодир шоҳ билан урушмоқчи бўлсалар, ҳаммамиз хароб бўлармиз.

Хўжа Калон. Хўб, хўб.

Қози Низом. Албатта, айтамиз. Ҳай, хўш (Кетарлар.)

Ҳақимбий уларни узатиб қайтгач, ўтурмай гапурадир.

Ҳ а к и м б и й. (Донёлбий билан Тоғайқулга). Хоннинг бу кеча мени чақирishi хийла эди. Мен бормагач, шу тобда уйимни босмоқ учун келсалар керак. Бироқ мен уларнинг тузоғина тушмайман. Тайёрлигим кўрулган. Ўттуз мерганим Мир араб мадрасасинда турадилар, сиз иккингиз ҳам шунга борингиз. Ҳар томонга қоровул қўйингиз. Регистон томонидан ҳеч кимни бу томонга ўткармангиз. Бирта-иккита тилчи юборсалар майли, бир қоровул билан менга юборасиз.

Донёлбий билан Тоғайқул бек «хўб» деб кетарлар.

Раҳим тўқсоба. Мен ҳам борайми?

Ҳ а к и м б и й. Йўқ, сен қол. (Мир Вафога.) Қаландарларни келтурингиз! (Мир Вафо кетар.) Қани, ўғлим, Эрон қўшуни қачон келар?!

Раҳим тўқсоба. Мендан тўрт-беш соат сўнгра Амударёдан ўтмоқчи эди. Эрта Бухорога яқинлашса керак.

Ҳ а к и м б и й. Шоҳ сени кўрганда, бизга берган ваъдасиндан сўз очдими, йўқми?

Раҳимбий. Йўқ, у тўғринда гапурмади, сизларга катта меҳрибончиликлар қилармиз, деб қўйди.

Мир Вафо қаландарларни олиб келар.

Ҳ а к и м б и й (*унларни кўргач кулар*). Хо... хо... хо... худди қаландарларга ўхшайлар-а. Афтингизни тузатингиз!

Қаландарлар ясама соч-соқолларини оларлар, Ҳақимбийнинг ўз кишилари Йўлдош билан Эргаш эканлари билинадир.

Гапурингиз, қани?

Йўлдош. Сизни аркка чақириб киши юбордиларми?

Ҳ а к и м б и й. Юбордилар. Мен кетмадим.

Йўлдош. Бек! Кетмаган бўлсангиз, шу тобда уйни босарлар.

Ҳ а к и м б и й. Боса олмайлар. Чораси кўрулган. Бошқа нима хабарларинг бор?

Йўлдош. Мен икки кундан бери аркда эдим. Хон жуда умидсизланган. Ҳеч ёқдан ёрдам хабари йўқ. Ўзларининг кучсизликларини очиқ онглаганлар эмди. Бироқ шуларнинг ҳаммасини сиздан билалар. Шунинг учун Нодиршоҳ келмасдан бурун, сизни йўқ қилмоқ йўлларини ахтариб туралар.

Ҳ а к и м б и й (*Эргашга*). Сен нима қилдинг?!

Эргаш. Мен Карминагача бордим. Ҳаммани кўрдим, хатларни бердим, сўзларингизни айтдим. Эл орасига кирдим, керак бўлган сўзларни тарқатдим. Элнинг сизга қараши яхши, Нодиршоҳ билан урушмоқни ҳеч ким истамайди...

Бир милтиқ товуши чиқар. Мир Вафо сесканар.

Ҳ а к и м б и й (*Раҳим тўқсобага*). Сен одамларинг билан яроқланиб томга чиқ. (*Қаландарларни кўрсатиб.*) Бунларга ҳам яроқ бер, сен билан юрсунлар. Томда турунгиз, кучлаб кела берсалар, отишингиз. (*Раҳим тўқсоба қаландарларни олиб кетар.*) Мир Вафо, милтиқдан қўрқдингизми?!

Мир Вафо. Йўқ-эй... Бир нарсани ўйлаб турган эканманми, бирдан сесканиб юбордим! (*Яна бир милтиқ товуши чиқар, Мир Вафо яна сесканар.*)

Ҳ а к и м б и й (*кулуб*). Бу кеча қўрқмангиз! Қанча кучласалар ҳам, бизни боса олмайлар. Эртагача отишармиз. Эрта бўлгач, отланиб чиқармиз-да, Эрон қўшунига бориб қўшулармиз. (*Хизматчини чақирар.*) О бола! (*Хизматчи келар.*) Отларни эгарлаб қўйсунлар. (*Хизматчи кетар. Ҳақимбий фўтасини белига ўраб, қи-*

личини девордан олиб тақар экан, сўйлар.) Хоннинг ақли йўқолган. Менинг уйимга ҳужум қилиб киришга кучи йўқ экан, Нодиршоҳ билан урушмоқчи бўладир.

Раҳим тўқсоба югуриб келар.

Раҳим тўқсоба. Улфат хўжасарой келди.

Ҳакимбий. Келтурингиз. (Раҳим тўқсоба югуриб чиқар. Ҳакимбий юруб сўйлар.) Яна шунини юборди. Орамизни бузган одамнинг Улфат бўлганини била туруб, яна шундай қилади. Шу ақл билан хон бўлуб турмоқ истайдир. (Раҳим тўқсоба Улфатни келтирар. Улфат салом берар.) Нечун келдингиз?!

Улфат. Мени хон юбордилар. Буюрдиларким: «Бориб, оталиққа айтингиз. Биз муборакнома ёзиб, у кишини ёнимизга чақирдиқ, келмадилар. Ўзимиз уйларига бориб кўришмак учун чиқдиқ, одамлари бизни милтиқ билан қаршу олдилар. Бунинг сабаби нима? Эрон қўшунини босиб кела турубдур. Унга қаршу нима қилмоқчи бўлсақ, кенгашиб қилармиз. Оталиқ бизга кенгаш берарларми, йўқми?!»

Ҳакимбий. Биз шу ўлканинг яхшилигиндан бошқа нарса истамаймиз. Нодиршоҳга қаршу чиқиб урушмоқ учун кучимиз йўқдир. Хоннинг буйруқлари аркдан Мирарабгача юрмайдир. Эрон қўшунини билан қандай урушарлар?!

Улфат. Бек! Сўзингиз тўғри. Қўйингиз, хон келсунлар, мана шу сўзларингизни ўзларига айтингиз!

Ҳакимбий. Хон ҳам келмасунлар, биз ҳам бормаймиз. Бориб айтинг, мен билан кенгашмоқчи бўлсалар, тўппа-тўғри Жуборга бориб, Хўжа Қалоннинг уйларига қўнсунлар. Элнинг катталарини чақирсунлар. Мен ҳам борарман, шунда кенгашармиз.

Улфат. Қачон борарсиз?

Ҳакимбий. Сиз шу тобда хонни олиб борингиз, мен ҳам борарман. (Улфат «хўб» деб, Раҳим тўқсоба билан чиқар. Ҳакимбий Мир Вафога сўйлар.) Сиз бунларнинг орқасиндан киши юборинг. Хўжа Қалоннинг уйларига кирганларини кўруб келсун, сўнгра биз ҳам борармиз. Ўзингиз бизнинг бекларга хабар беринг, Жуборга бора берсунлар!

Мир Вафо. Хўп бўлубдир.

Иккилари ҳам чиқарлар.

Парда тушар.

УЧИНЧИ ПАРДА

Бухорога яқин «Ғози обод» қишлоғига қўнган Эрон қўшуни орасинда Нодиршоҳнинг чодир дабдабали безанган. Чодир ичинда Нодиршоҳ ўз тахтинда ўтурган. Енинда кичкина бир тахт бўш турадир. Тубанда Нодиршоҳнинг ўғли Ризоқулихон, Эрон қўшуни бошлиқлариндан Алиқулихон ўтуралар. Чодирнинг икки ёғинда яланг қилич қоровуллар кезмакда.

Нодиршоҳ (*Ризоқулига*). Кимдан эшитдинг?

Ризоқули. Юборганим элчилардан биртаси келган, шул сўйлади. Туно кун Бухорода бир оз тинчсизлиқ бўлаёзган экан. Ҳақимбий ўғлини бизга юборгандан сўнг, Абулфайзхон қўрқа бошлаган. Кечаси Ҳақимбийнинг уйини босиб, уни тутмоқчи бўлган. Ҳақимбийнинг одамлари унга милтиқ отқонлар. Хон қўрқуб, қайтган. Жуборга борган, шунда бир хўжанинг уйинда мажлис қилганлар. Ҳақимбийнинг ўзи ҳам шунда бўлган, ҳаммалари бир оғиздан хонга гапурганлар. Бу кун ҳаммалари хонни олиб, бизга келар эканлар.

Нодиршоҳ. Кўрдингми, ўғлум! Ҳар ўлкани урушуб олмоқ сиёсат эмас. Уруш чораларининг энг сўнггисидир. Бир ўлкани олмоқ учун энг яхши чора шул ўлканинг ўзиндан дўстлар топмоқ, шуларни ишлатмакдир. Сен Қаршидаги урушни тўхтатмаса эдинг, у вақт Бухорога кўмак учун Хива қўшуни етиб келар эди. Иш қийинлашиб қолар эди. Қаршидан қайтганингдан бу кунгача биз тиришдик, Ҳақимбийни қўлга олдиқ. Унинг қўли билан Бухорони Хивадан узоқлаштирдиқ. Бухоро бу кун бизники. Эрта Хивани ҳам ёлғузгина ёқалаб, бўғушимиз қулай бўлди.

Мирзо Маҳди келар.

Мирзо Маҳди. Шоҳим! Абулфайзхон яқинлашадир. Мен уни қаршу олмоқ учун бир қўл аскар чиқардим.

Нодиршоҳ (*Ризоқули билан Алиқулига*). Сиз ҳам чиқиб, хонни қаршу олингиз. Уғлум, сен хонни кўргач, отдан қўнуб, яёв бор. Қучоқлаб кўруш, йўлдошларига ҳам ҳурмат кўрсат. (*Мирзо Маҳдига*.) Ўтурингиз!

Мирзо Маҳди ўтурар, Ризоқули билан Алиқули чиқиб кетарлар.

Нодиршоҳ (*Мирзо Маҳдига*). Ҳақимбий яхши, яхши ишлади.

Мирзо Маҳди. Кўб яхши ишлади, шоҳим!

Нодиршоҳ. Биласизми, Ҳаким биздан нима истайдир.

Мирзо Маҳди. Билмайман, шоҳим. Албатта, шоҳона эҳсонингиздан ҳар нима истаса, умидсиз қолмас.

Нодиршоҳ. Бухоро хонлигини ўғлига беришимиз истайдир.

Мирзо Маҳди. Улуғ подшоларга хизмат қилганлар умидсиз қайтмаслар, деб ўйлайман.

Нодиршоҳ. Биз ҳам бунга қаршу эмасмиз. Бироқ шу кун бу ишни қилиш тўғри эмас. Эл аро шовқун соладир. Сиз Ҳакимбий билан сўйлашингиз. Бухоро хонлигини унинг ўғлига берармиз. Бироқ сўнгра роқ бўлсун. Хива масъаласини ҳам битирганимиздан сўнг бўлсун. Бу кунги энг ярарлиқ сиёсат Абулфайзхонни мамнун қилиб қайтармоқдир.

Ризоқулихон келар.

Ризоқули. Абулфайзхон келдилар.

Нодиршоҳ. Келсунлар.

Ризоқулихон чиқар. Шоҳ тахтдан энар, эшикгача юргач, Абулфайзхон, Ҳакимбий, Хўжа Калон, Қозинизом, Улфат Хўжасарой, Ризоқулихон, Алиқулихон келарлар. Абулфайзхон билан Нодиршоҳ қучоқлашиб кўришурлар, Нодиршоҳ Абулфайзхонни қўлтуғидан олиб, тахтга чиқарар. Ўзи ҳам тахтига чиқар, ҳаммалари ўтирарлар. Шоҳ билан хон ҳол сўрашуб, жойларидан туруб, бир-бирларига қуллуқлаб, ўтурарлар.

Нодиршоҳ (*қўноқларга*). Бухорои шарифнинг улуғлари, хуш келдингиз!

Ҳаммалари туруб, қуллуқ қиларлар.

Улфат. Шаҳаншоҳ ҳазратларининг муборак ҳузурлариға келган хоқонимиз бир замонлар дунёни титратган Чингизхоннинг авлодиндан эрурлар. Туркистоннинг бутун хонлари, беклари хоқонимизга бўйунсунадирлар. Жонларини, молларини аямайлар. Шундай бўлса ҳам, хоқонимиз, эл-улуснинг тинчлигини истаганлари учун, қўшни ўлкалар билан урушмайлар. Ҳеч кимнинг юртини олмоқчи бўлмайлар. Яна шул муборак фикрларини билдирмак учун, Эрон шаҳаншоҳининг дарборлариғача келдилар.

Ҳакимбий. (*Улфат хўжасаройнинг бу сўзларини ёқтурмай тургани учун, тез сўзга киришар*). Хоқонимизнинг асли ҳам улуғ бир хоқон бўлганлари шаҳан-

шоҳ ҳазратларига белгулидир. Кенг ўлкаларни олиб, бошқармоқ учун дунёга ора-сира онгли, кучли қаҳрамонлар келадирлар. Биз унларга «Соҳибқирон» деймиз. Бундай қаҳрамонларнинг йўлларини тутмоқ истаганлар эзилиб қолурлар. Мана бизнинг замонамизда етишкан соҳибқирон, сиз шаҳаншоҳ ҳазратларидирсиз. Сиз каби буюк соҳибқироннинг олдига дўст бўлиб келмак ҳамда ўзини шундай олийжаноб подшоҳнинг ихтиёрига топширмақдан хонимиз кўбдан-кўб мамнундирлар.

Қозинизом. Тангри кимга қарашса, давлат шунингдир. Тангри қўллаганларга қаршу турмоқ бўлурлик иш эмасдир. Эрон шоҳига тангри қарашган экан, биз ҳам бўйунсунамиз. Бухоро хони бу кун ўзларини сиз шаҳаншоҳнинг ихтиёрингизга топшургани келдилар. Бухоро тахтини сизга тортиқ қиладиларлар. Бухоронинг эл-улуси ҳам бу ишга розидурлар. Сиз шаҳаншоҳни биз бу кун Бухоро тахти билан қутлаймиз.

Нодиршоҳ. Мен Бухорога тахт олгани келмадим. Сизнинг элингиз ҳам турклар бўлгани учун, сиз меним қариндошларим эурсиз. Мен бу ерга бир қариндош ўлкага қўноқ бўлиб келдим. Бир неча онглашилмасликқа берилиб, менга қаршулик кўрсатмаганингизга қувондим. Ҳаммангиздан рози бўлдим. Менга тортуқ қилганингиз Бухоро тахтини ўзининг эгаси бўлган Абулфайзхонга қайтадан бағишладим. *(Хон билан ҳаммалари туруб қуллуқ қиларлар.)* Ўлкангизнинг бутун ишларини бошқариб турмоқни Ҳакимбий оталиққа топширдим. *(Оталиқ туруб, қуллуқ қилар.)* Барчангиз шунинг сўзиндан чиқмангиз. Мен сизнинг ўлкада тўрт-беш кун тураман, сўнгра Хивага борарман. Бунда турганда, қўшунимнинг озуқасини тайёрлаб бермак ҳамда Хивага боришим учун кўмак қилмаганингизни сўрайман.

Абулфайзхон. Улуғ подшоҳнинг қўшунлари ўлкамизда турганча, керак бўлган озуқаси бизнинг томондан тайёрлангандир.

Хизматчилар садаф(дан) ишланган кичкина бир мосо келтуруб, тахт олдига қўярлар, бошқа қўноқларнинг олдига суфралар ёйарлар. Турли ҳалволар, кулчалар, шарбатлар келтуруб тиварлар. Нодиршоҳ Абулфайзхонга мурут¹⁶ қилгандан сўнг, ҳаммалари емакга киришарлар.

Нодиршоҳ *(Ҳакимбийга)*. Оталиқ, бу улуғларни бизга танитингиз!

Ҳакимбий. Подшоҳим! Бу киши Қозинизом, Бухоронинг катта қозиси. Бу киши Жуборхўжа Ка-

лони, бурунги ўзбек хонлариндан Абдуллахон бу кишининг боболариға ихлос қилган. Бухоронинг кўб ерлари бунларга авлоди вақф бўлгандир. Бунлар Бухоронинг маънавий эгарларидирлар. Бу киши хоқонимизнинг хўжасаройлари ҳам энг ишончли кенгашчилари.

Нодир шоҳ. Кўб яхши. (*Хўжа Калонга қараб.*) Меним эшитганимга кўра, Бухоро теграсинда кўб вақтлар тинчсизлиқ бўлатура экан. Бунинг сабаби нимадир?!

Хўжа Калон. Подшоҳи олам! Биз подшоҳларнинг давлатлари учун дуо қилиб ётамыз. Бизнинг ундай ишлардан хабаримиз бўлмайди.

Нодир шоҳ (*Қози Низомга*). Қози жаноблари, сиз бу тўғрида бир нарса айтсангиз керак.

Қози Низом. Хоқонимизнинг давлатлари замонинда Бухоромиз тинчдир. Ҳеч бир ёқда тинчсизлиқ бўлгани йўқдир.

Нодир шоҳ. Иброҳим оталиқ деган киши Бухородан Самаркентга қочиб, унда куч тўплаб, Бухороға неча юрушлар қилган. Бухорони ёмон чопган экан, бу хабар тўғрими?!

Улфат. Шаҳаншоҳ ҳазратлари! Бир подшоҳнинг марҳамати билан давлатга эришкандан сўнгра, ўз соҳиб давлатларига ёғиқган бундай одамлар ҳар ўлкада бор. Бунлар тезлик билан жазоларини кўрадилар. Иброҳим оталиқ ҳам шундай одамлардан эди, жазосини кўрди.

Нодир шоҳ. Бир ўлкада бўлатурган ҳар воқеани текширмак, сабабларини излаб топмоқ чораларини кўрмак шул ўлканинг бошлиқлариға лозимдир. «Еганлари тузни ўйладилар», «жазоларини кўрдилар», «ўлкамиз тинчдир», деб ўтурмоқ билан ҳукумат иши юрмайдир.

Ҳакимбий. Подшоҳи оламға белгулидиким; бизни Бухорода кўб эл-уймоқлар яшайлар. Бунлар ҳаммалари эскида беклик усули¹⁷ билан бошқара эдилар. Амир Темур Самарқандда кучли марказий бир ҳукумат қурган бўлса-да, бутун умрини уруш майдонларинда ўтқаргани учун, элларимизни марказий идораға эсиндирмоқ йўлинда тубли бир иш кўра олмаган. Амир Темур ўлуб, ҳукумати кучсизлангач, бу эл-уймоқлар яна ўзлари эски беклик усуллариға қайта бошлаганлар. Шул вақтларда Дашти қипчоқдан биз ўзбаклар билан манғитлар келдик. Шайбонийхон, Абдуллахон каби ўзбек хонлари, марказийликни куч билан сақлаб келдилар. Бунларнинг умри ҳам кўб вақтлари беклик усулини истаганларга қаршу урушмоқ билан ўтди. Ундан

кейин ўзбак ҳукумати ҳам кучсизланди Эл-уймоқларнинг бошлиқлари ўлкани кичкина бекликларга ажратиб, бошқармоқ тилаги билан яна кўтарилдилар, ўлкамиздаги тинчсизлиқларнинг сабаби шу бўлса керак.

Нодир шоҳ. Меним биринчи тилагим ўлкангизнинг тинчлиғидир. Бундай тартибсизлиқларни битирмак лозим. Эл бошлиқларингиз, бекларингиз орасиндан ёғийларини, ёмонларини рўйхат қилиб, менга топшурингиз. Мен унларнинг ҳаммасини «оқ уйли» қўшун ясаб, олиб борарман. Ҳам сизнинг ўлкангиз тинчландир ҳамда унлар, мен билан юруб, дунё кўрарлар, ҳукуматлар, эллар, улуслар билан курашалар. Замон билан тонишиб қайтарлар.

Ҳа к и м б и й. Шаҳаншоҳ ҳазратларининг бу муборақ фикрлари чиндан фойдали бир фикрдир. Албатта шундай қилинадир.

Мирзо Маҳди Нодиршоҳдан олганя бир ишорат билан туруб ташқарига чиқар.

Нодир шоҳ. Бу фикр хон орқадошимизга ҳам қабул бўлса керак.

Хон. Фикри шоҳоналари яхши бир фикрдир. Шу кундан бошлаб. рўйхат тайёрламоқни оталиққа буюрман.

Нодир шоҳ Мен Хивага борарман. Ундан қайганимгача рўйхатларни тайёрлаб қўйсангиз бўлур.

Ҳа к и м б и й. Хўб бўлибдир, шоҳим!

Мирзо Маҳди билан хизматчи бир катта, бир кичкина бўғчани кўтариб келарлар. Мирзо Маҳди ўз қўлиндаги катта бўғчани ерга қўяр. Хизматчини шоҳнинг ёнига келтуруб, унинг кўтариб тургани бўғчани очар, хизматчи қўлиндаги бўғчада қийматли бир чопон билан қилич бор.

Нодир шоҳ (*қийматли тошлар билан безанган чопонини олиб*). Бизнинг Бухорога армуғонимиз. Ўзим кийдирайин. (*Жойидан турар*).

Ҳаммалари турарлар, шоҳ чопонни Абулфайзонга кийдирар. Олтун қинли, брилантли қилични берар, хон ҳурмат билан олиб, белига тақар. Мирзо Маҳди катта бўғчадаги чопонларни Ҳақимбий, Қози Низом, Хўжа Қалон, Улфат хўжасаройга кийдира берар. Бўлгач «муборақ!» дер. Ҳаммалари қуллуқ қилиб, ўтуралар.

Хўжа Қалон (*қўлларини кўтариб дуо қилар*). Тангри таоло, подшоҳи оламга умр, давлат бериб, душманларини мақхур¹⁸ айласун.

Нодиршоҳ. Эмди хон орқадошимиз ўзларига белгиланган чодирға бориб ёзилсунлар. Уғлум Ризоқули билан Мирзо Маҳди, сиз буларга меҳмондор бўлингиз. Ҳақим оталиқ бизнинг ёнимизда қолсун, кенгашимиз бор. (*Ҳаммалари турарлар. Нодиршоҳ хонни эшиккача узатар. Ҳақимбий билан Нодир шоҳдан бошқалари чиқарлар. Булар ўз жойларига қайтиб ўтурарлар.*) Оталиқ! Хизматингиздан мамнун бўлдим. Сизга берганим сўздан қайтмадим. Бухоро хонлигини сизнинг ўғлингизга олиб берарман. (*Ҳақимбий қуллуқ қилар.*) Бироқ бу ишни тушунуб, ўйлабгина юрутмоқ керак. Хивадан қайтганимдан сўнг, ўғлингиз Раҳим тўқсобани ҳам ўзим билан олиб борарман, бир неча вақт мен билан юрсун. Сўнгра бир оз Эрон қўшуни билан Бухороға қайтарурман. Сиз у вақтгача тайёрлигингизни кўра берарсиз. Раҳим тўқсоба меним қўшуним билан Бухороға киргач, хонни йиқитарсиз. Бироқ Абулфайзонни ўлдурмайсиз, эсон-омон менга юборарсиз.

Ҳ а к и м б и й. Хўб бўлубдир, подшоҳим!

Н о д и р ш о ҳ. Абулфайзонни ўлдурмасликка сўз берарсизми?

Ҳ а к и м б и й. Албатта, бераман.

Н о д и р ш о ҳ. Уни менга юборурсиз.

Ҳ а к и м б и й. Албатта, юборурман.

Н о д и р ш о ҳ (*эшикка қараб*). Мирзо Маҳди! (*Мирзо Маҳди келар.*) Юз минг рупия оталиққа берилсун. (*Ҳақимбий қуллуқ қилар.*) Эмди бориб ёзилингиз.

Ҳақимбий билан Мирзо Маҳди чиқарлар. Нодиршоҳ ётоқ уйига ўтар.

Парда тушар.

ТҲРТИНЧИ ПАРДА

Эски бир гилам билан икки-уч эски кўрпа тўшалган ўртача бир уй. Четдаги бир кат узра Абулфайзон кўйлақчан ётқон, ухлайдир. Кат ёпинда бир курсича узра қўйилган шамдончининг шами ёниб турадир. Бир оздан кейин Қурбонгул бир офтоба сув олиб келар, офтобани тошнов ёнига қўйиб, ўзи секингина қайтиб, хоннинг юзига қарар.

Қурбонгул (*ёлғуз*). Ухлайдир... шўрим қурсун. Дунёнинг қора чизиқларини ўқимоқ учунми келдим мен! Худонинг сояси деб, подшоҳларнинг уйига сиғиндим.

Бунда кўрганларимни ҳеч кўз кўрмасун. Меним шунча йиғлашларимга қарамайин, шул хон акасини ўлдурди, унинг тахтига чиқди. Кармина бегини бола-чақалари билан тутуб, келтуруб қамади. Сўнгра бирта-бирта ҳаммасини бўғдуруб, қудуққа ташлатди. Бу кун эса, ўзини Раҳимбий қамаб қўюбдир. Эрта, албатта, ўлдурар. Бунинг жойида ўзи «сояйи худо» бўлур. Бир-икки йилдан кейин яна биртаси чиқар. Уни ҳам соғанага жўнатиб, «сояйи худо»ликни ўзига олар. Бизда эса бу қора кунларнинг қайғуси қоладир. (*Бир оз ййлаб.*) Тўғрисини айтганда, яна ўзимиз тинч. Худо сояси-да бўлмаймиз, ўлдурулмаимиз-да. Оч қорним, тинч қулоғим. (*Унг қўлининг бармоқларини уч ййла йпуб, елкасига урар.*) Кўзим кўрмасин-эй! Уч-тўрт йил худо сояси бўл. Сўнгра қамал, сўнгра ўл... Менга нима керак шунлар? (*Узоқдан келган азон товушин тинглаб.*) Азонлар ўқулди. Хонни уйғотай, намозин ўқусун. (*Етоқ олдиға бориб, хоннинг оёқларини уқалар.*) Хон болам, арслоним... турмайсизми? Хон. (*сесканиб уйғонар*). Ҳаҳ... кимдир (*Етоқда йтуруб.*) Кимдир? Сенми, Қурбонгул?!

Қурбонгул. Мен, мен. Қўрқутдимми сизни?

Хон (*кўзларини уқалаб*). Йўқ, йўқ... Нечун келдинг?

Қурбонгул. Азон ўқулди, сув келтирдим, тарат қилмайсизми?

Хон. Нима гаплар бор, Қурбонгул?

Қурбонгул. Тинчлик, арслоним!

Хон (*ййлайдир*). Бунлар ҳар сўраганимда мана шундай тинчлик, тинчлик деб мени дунёдан хабарсиз қолдирдилар. Мен қамоқда, тахтим бошқалар қўлинда, бола-чақаларим билмадим қаерда. Яна тинчлик экан. Билмам бунлар тинчсизлик деб. нимани дейлар. (*Сўйлар.*) Қандай тинчлик? Улфатдан хабаринг борми?

Қурбонгул. Улфат қочқон, уни ахтариб турарлар. Давлат тўқсоба билан Жиянқулбий, Хўжақулбий, Каримбий, Баҳринбийни тутуб қамадилар, эртагача ўлдира эканлар.

Хон (*кўз ёшларин артиб*). Мени нима қилар эканлар, онгладингми?

Қурбонгул. Нега йиғлайсиз, арслоним?! Нима бўлса, худонинг буйруғи билан бўлар. Туна кун подшо бибийин улуғ эшонга кўп пул юбориб, сиз учун дуолар олдилар. Албатта, шунлар бир иш қилар.

Хон. Уғулларим қайда?!

Қурбонгул. Омон-эсон, тинч. Подшо бибийим билан бирга туралар.

Хон. Оҳ... ўғулларим, сизни кимга топшураман эмди?! (*Йиғлар.*)

Қурбонгул. Нега йиғлайсиз, арслоним? Худо урсунким, болаларингизга ҳеч бир нарса бўлган йўқ, унлар тинч ўтурубдурлар.

Хон (*нафрат билан*). Қўй мени ўз ҳолимда. Бундан кейин шул «тинч» сўзини меним ёнимда айтма! Дунёда ҳеч бир маъноси бўлмаган бу сўзни сен энг ёмон маъноларда ишлатиб турасан. Мен қамалдим — тинч, болаларим қамоқда — тинч. Улфатни ахтаралар, Давлатни ўлдуралар, яна тинч! Бу қандай «тинч», бу қандай тинчлик... Оҳ, болаларим, сиз нега кичикликда бахтсизликқа учрадингиз! Бунга менми сабаб бўлдим? (*Қаттиқ йиғлар.*) Кошки дунёга келмаган бўлса эдим.

Раҳимбий келар. Қурбонгул бир четда қўл қовуштуруб турар.

Раҳимбий. Хон ҳазрат, нега йиғлайсиз?!

Хон (*сесканиб, бошини кўтарур. Истамайин ўрнидан турар.*) Ҳеч!

Раҳимбий. Ўтурингиз, ўтурингиз. (*Хон ўтураар.*) Нега йиғлайсиз?

Хон. Ҳеч, болаларим эсимга келдилар.

Раҳимбий. Бошга иш тушкач, энг аҳмоқ чора йиғламоқдир. Йиғламангиз!

Хон. Мен сизга нима ёмонлик қилдим?!

Раҳимбий. Ҳеч!

Хон. Отангиз менга оталиқ эди. Бобонгиз, мени тахтга ўтқузуб, оталиқ бўлди. Ўзингиз Эрондан келгач, бот оталиқ қилдим. Бутун ҳукумат ишларини сизга топшурдум, яна Нодиршоҳнинг ўйунлариға берилиб, мени қоматдингиз! Нодиршоҳ олдида мен билан сизнинг нима ойирмамиз бор?! Бу кун мени тушурган экан, эрта сизни ҳам тушурмасми?!

Раҳимбий. Хон ҳазрат! Дунёда ҳар ким ўз кучига қарабгина ўрун тутадир. Бу тирикчиликнинг энг ўткур буйруғидирким, бунга бўйсунмаганларнинг дунёдан чиқиб кетишлари лозим бўладир. Сиз Бухорони идора қиларлиқ куч кўрсата олмадингиз. Давлатимизнинг буюк, буюк теракларини ўз қўлингиз билан йиқита бердингиз, бутун ишни менга эмас, бир аҳмоқ муғамбил¹⁹ бўлган Улфатга топширддингиз. Тахтдан тушканингизнинг сабаби шулдир. Нодир шоҳнинг эса бу ишдан хабари йўқдир. Нодиршоҳ сизни тушурган эмас.

Хон. Нодиршоҳнинг бу ишлардан хабари йўқ, деганингиз ёлғон эмасми?

Раҳимбий (*жилмайиб*). Елгон эмас.

Хон. Нега Эрондан қўшун олиб келдингиз?

Раҳимбий. Каттақўрғондан чиққан Ибодуллабек фитнасини босдирмоқ учун.

Хон. Эмди мени нима қиласиз, ўлдурасизми?

Раҳимбий. Йў...қ, тангри сақласун бу ишдан.

Хон (*ялиниб, қўлларини узатар*). Оталиқ, мени ўлдурмангиз. Хонлиқни сизга бағишладим²⁰. Айтинг, мени ўлдурмайсизми? Айтинг!

Раҳимбий. Сизни ўлдирмайман, хонлиқ ҳам менга керак эмас. Уғлунгиз Абдумўмин хонни сизнинг ўрнингизда эрта хон кўтараман.

Хон. Мени нима қиласиз?

Раҳимбий. Сиз шу ҳафта орасинда Эронга, Нодиршоҳ олдига борарсиз.

Хон. Уҳ... Худога шукур! Мени ўлдирмангиз. Мен ҳажга бораман, ҳажга.

Раҳимбий (*жилмайиб*). Ундан сўнгра қаёқга борсангиз, бора берарсиз. Ҳозирда мен сиздан бир нарсани сўрамоқ учун келдим.

Хон. Сўрангиз.

Раҳимбий. Пулларингиз қайда?

Хон. Хазина ўз қўлингизда-ку!

Раҳимбий. Сизнинг ўз хазинангиз?

Хон. Меним ўз пулларимнинг ҳисоби Улфатдадир. Шундан сўрангиз.

Раҳимбий. Улфатнинг қайда эканини билмайсизми?

Хон. Билмайман.

Раҳимбий. Ҳай, сиз ўтурингиз. Яқинда Эронга борарсиз.

Хон. Болаларимни соғиндим. Шунларни менга юборсангиз, кўруб қўяй.

Раҳимбий. Хўб, Қурбонгул билан юборурман. (*Қурбонгулга.*) Кел, сен билан юборай. (*Қурбонгул билан чиқиб кетар.*)

Хон. (*жойиндан туруб*). Тонг ота ёзди. Тарат қилай эмди. (*Тошновга²¹ келиб, офтобани олиб, тарат қила бошлар.*) Тангридан бошқа кимсам қолмади. Кўрасизми, ҳамма жанжаллар пул учун экан.

Хон таратни битира ёзганда, Абдумўмин тўра билан укаси кириб салом берарлар.

Хон (*таратни битириб турар*). Ҳа, ўғулларим, кел-

дингизми? (Юзини артиб, унларни бирта-бирта қучоқлаб ўпар.) Қалайсан, ўғлум?! (Кўз ёшларини артар.)

А б д у м ў м и н. Шукур.

Х о н. Сен қалай? (кичкина ўғли бўйнини букмак билан жавоб берган бўлар.) Онанг қайда?!

А б д у м ў м и н. Уйда.

Х о н. Ҳаммангиз бир уйдами?

А б д у м ў м и н. Ҳа, бир уйда.

Хон кичкина ўглини қучоқлаб, манглайдан ўпар, катта ўглини қучоқлаб, бошини унинг умузига қўйиб йиғлар.

Б о л л а р (бирдан йиғлаб, хонга ёпишиб). Отажоним, нега йиғлайсиз? Бизни нима қиларлар эмди?

Х о н. Ҳеч, ўғлум, ҳеч. Кетингиз эмди, онангизнинг ёнинда турингиз. (Яна қучоқлаб ўпар. Иккаласини эшиккача келтуруб, яна ўпуб, узатар. Шу л чоғда икки ғиж-жакнинг «Бебокча»²² куйлагани эшитилар. Хон чолғу товушини қайғу остинда тинглагандан сўнг, сўйлар.) Инсонлар.— дунёнинг уялмоқ билмаган ҳайвонлари! Бирингизнинг кўз ёшлари бирингизнинг шодлиқ боғчаларини суғорадир. Бирингизни(нг) мотам инграшлари яна бирингизнинг тўй чолғуларини куйлатадир! Бир-бирингизнинг борлиқларини еб, ҳирсларингизни тўйдурмоқдан қачонғача безмайсиз! (Кун оқарганин кўруб.) Намозимни ўқуб олайн. (Жойнамозни ёяр. Намознинг биринчи ракатини ўқуғач, уйнинг бир пучмоғиндан деворнинг тешилгани сезиладир. Кесак, тупроқлар тўкули берар. Хон намознинг иккинчи ракатини тез битирар. Телбаланиб турар. Буюк бир қўрқув билан ишнинг сўнгини кутуб турар. Девор каттароқ очилғач, узун соқолли бир қишлоқли бир қозма кўтариб чиқар). Бу ким?... Сен кимсен?! (Ҳалиги одам, гапурмайин қозмасини ерга қўйиб, телпагини олиб, ясама соқолини ешгач, У л ф а т экани онглашилар). Улфат!...

У л ф а т. Мен, Улфат қулингизман, хоқоним!

Х о н. Оҳ... Улфат, нега бундай келдинг?

У л ф а т. Қўрқмангиз, сизга хизмат учун. (Хонни қўлтуғиндан олиб, катга ўтқазар. Уйнинг эшигини секингина ёпар. Қайтиб келиб, хон ёнида ўтураар.) Биласизми, Раҳимбий мени тутуб ўлдурмак учун тиришадир. Мен қочиб юрубман.

Х о н. Қайда эдинг?

У л ф а т. Мен Эрон қўшунинда эдим.

Х о н. Ишимиз нима бўлар! Мени Эронга юбора эканлар, тўғрими?

У л ф а т. Нодиршоҳга Раҳимбий ҳам, Ҳақимбий ҳам сизни ўлдирмаслик учун сўз берган эканлар. Нодир шоҳни буйруғи билан Раҳимбийга қўшулуб келган Эрон қўшуни сизни омон-эсон олиб қайтарга шоҳдан буйруқ олган эканлар.

Х о н. Қачон борармиз эмди!

У л ф а т. Тўхтанг, ҳали иш бузулиб қолган.

Х о н. Нима бўлган?

У л ф а т. Нодиршоҳнинг ўлум хабари келган.

Х о н. Нима... Нима... Нодиршоҳ ўлганми?

У л ф а т. Ўлдирилган.

Х о н. Ким ўлдирган уни?! Э, вой... Меним бахтим қаро экан!

У л ф а т. Эрон эли ёғиқиб, уни ўлдирганлар. Бу хабар Бухорога келгандан сўнг, Раҳимбий сизни юбормоқ фикридан қайтқон.

Х о н. Эмди мен нима қиламан?

У л ф а т. Эрон қўшуни сизни омон-эсон қўлига олмаса, Бухородан кўчмайди. Бунини шу кун Раҳимбийга билдирдилар.

Х о н. Нима деган у?

У л ф а т. Ҳануз бир нарса демаган, бироқ Эроннинг қўшун бошлиқлари Раҳимбий сизни ўлдуруб қўймасун, деб кўрқалар. Сизни, ишқилиб, қочирмоқ учун мени юбордилар. Шу тобда мен билан қочасиз. (*Эшикка бориб, тинглагандан сўнг.*) Келингиз, шаҳардан чиқиб, Эрон қўшунига қўшуламиз.

Х о н. Қандай қилиб қочаман?

У л ф а т. Қочмоқнинг қандай-мандаи йўқ, мана шу йўлга кириб олсангиз, қочиб қутулармиз. Менга ишонингиз, ҳеч кўрқмангиз.

Х о н. Болаларни нима қилайин?

У л ф а т. Вақтимиз оз қолган. Юрингиз, тез қочайлик. Бир бало чиқмасун.

Х о н. Болаларим нима бўлалар?

У л ф а т. (*Эшикни тинглаб қайтгандан сўнг.*) Бухоро тахтига Чингиз болалариндан бошқа киши чиқарилмайди. Шунинг учун Раҳимбий катта ўглингизни хон кўтаради. Сизнинг унларга ишингиз бўлмасун. (*Қўлини тутуб.*) Турунгиз, бот қочайлик эмди.

Х о н. (*Ўрнидан турар.*) Мен қочгач, болаларимни ўлдирмайларми?

У л ф а т. Ўлдира олмайлар. Ўглингизни хон кўтаришдан бошқа чоралари йўқдир. Юрингиз, тез қочайлик. (*Хонни эшикка олиб борар.*) Кирунгиз, тез кирунгиз!

Хон (бирдан кейинга отилиб). Йўқ, қочмайман. Қочсам, болаларимни ўлдурурлар.

У л ф а т. Уф!... (Югуриб эшикка бориб тинглагандан сўнг.) Нега бундай қиласиз? Шу тобда биртаси келиб, шу ҳолни кўрса, иккимизни ҳам ўлдуралар.

Хон. Мен Эронда нима қиларман?

У л ф а т. Ундан куч йиғиб қайтармиз-да, яна Раҳимбий билан урушармиз. Эрон сизга ёт эмас, боболарингиздан нечалари Бухородан Эронга кўчганлар. Келингиз, тез қочайлик. Қирингиз тез!

Хон (кирмакчи бўлуб яна қайтар). Оҳ... болаларим! Сизни кимга ташлаб кетаман?

У л ф а т. Нега бундай қиласиз. Келиб икковимизни ҳам ўлдурурлар!

Хон. (жуда қисилган.) Тўхта бир оз, Улфат! Болаларимни чақириб, бир кўрай!

У л ф а т (ўз юзлариға уруб). Эй-вой, битдик, шу тобда келиб, бизни ўлдураларлар, барибир болаларингизни кўра олмайсиз!

Хон. Нега кўра олмайман?

У л ф а т. Кўра олмайсиз, чунки... (Бир товуш сезган каби бўлуб, югуруб эшикка бориб, тинглар, телба бўлуб қайтар.) Хон! Одамлар келалар. (Соқолини тақар.) Келинг, қочамиз. (Қозмасини олар.) Келинг, тез келинг. (Оёқ товушлари келар.) Мен қочдим, келинг. (Тешикка киргандан сўнг, бошини чиқариб, хонни чақирар.) Келинг, хон.

Хон ҳам югуруб, тешикка кирмакчи бўлгач, уч жаллод катта пичоқлар олиб келалар. У л ф а т қочар. Жаллодлар қотиб қолган хонни келиб тутарлар.

Жаллод боши. Бу нима? Ким келди бу йўлдан? (Хон индамайди.) Ким келди бу йўлдан? (Пичоқни кўтарар.)

Хон. Улфат келган эди. Мени қочирмоқчи бўлди, кетмадим.

Жаллодлар шошиб бир-бирлариға қарайлар.

Жаллод боши (бир жаллодга). Чоп, бекга хабар бер, қоровул берсунлар, шу уйнинг орқасиға боруб, ахтарарсиз. (Жаллод югуруб чиқар.) Биз иккимиз бу кишининг ишини кўрайлик.

Иккала жаллод пичоқларини кўтариб, хонга ҳужум қиларлар.

Хон (жаллодлар билан талашиб, қичқиради.) Нега мени ўлдурасиз? Вой-дод!

Жаллод боши. Уғлингиз буюрдилар.

Хон (талашда). Уғлум... Йўқ... У буюрмас... (Пичоқ кўрагига тегар.) Воҳ, ўлдим. (Яна бир пичоқ урар. Хон йиқилар.) Оҳ, нега қочмадим... Болаларим... Улдим... Улфат... (деб жон чекишар.)

Жаллодлар пичоқларини қинларига солиб, хоннинг сўнг сўлишини кутуб турарлар. Шу тобда Улфат қишлоқли афтинда, катта бир пичоқ қўлинда, тешикдан чиқар, секингина жаллодбошига яқинлашиб, пичоқни суқуб юборар. Жаллодбоши «ваҳ» деб йиқилгач, Улфат иккинчи жаллодга ҳужум қилар. Ул қичқириб қочар. Улфат хоннинг ўлуғи устига келар.

Улфат. Юраксиз хон, қочмади, ўлди. Муҳрини олай. Йўлда керак бўлур.

Хоннинг киссасиндан муҳрили тез олиб, югуруб тешикка бориб йўқолар. Оёқ товушлари келар. Қолган жаллод билан беш киши қиличлар чекиб кирарлар.

Жаллод. (тешикни кўрсатиб). Мана шундан келди. Уч киши югуриб кирарлар. Қолганлар «Биз ташқаридан бо-райлик» деб чошиб чиқарлар.

Парда тушар.

БЕШИНЧИ ПАРДА

Саҳнанинг тўрида қоронғу бир зиндон (Чил духтарои зиндони). Улфат хўжасарой, Давлат тўқсоба билан яна икки-уч бекнинг ўлуқлари осилган, ўтқузуб бўғдурилган, қонга бўялиб ётган бир ҳолда турадир. Четда қорамой чироғи тутунлар сочиб ёнмоқда. Бир оздан кейин Раҳимбий ёлғуз келар. Оғир бир юруш билан юруб, ўлуқларнинг ҳар биртасига эс қўюб қараб зиндонни бир айланиб чиқар, Раҳимбий кетгач, манзара ўзгариб, саҳнанинг бери ёнида Бухоро аркининг Саломлиқ айвони кўринадир. Айвон остиндаги тахтнинг ҳар томонида қийматли қолплар, кўрпалар тўшалган, шамлар, чилчирроғлар ёниб турадир. Раҳимбий расмий кийими билан камарлик, қиличлик ҳолда бир томондан кўрунуб, секинлаб тахтга яқинлашар. Бир оёгини тахтнинг босқичига қўюб, тивзасига таяниб сўйлар.

Раҳимбий. Йўлимизнинг ози қолди. Манзилга эриша ёздиқ. Абулфайзхон кетди. Уни ёқлағонларнинг да руҳларига фотиҳа ўқуб келдим. Эмди ким қолди? Чумчуқ каби кичкина бир хон! Шундай (қўли билан кўрсатиб) оласан, калласини узиб ташлайсан!... Руҳинг

шод бўлмай, отам. Сен битирмаган ишни, мен битирдим. Йўқ, бунларнинг ҳаммаси сен эккан уруқларнинг мевасидир. Сен менга йўл кўрсатмаса эдинг, сен, Нодиршоҳ билан дўстлашиб, мени унга юбормаса эдинг, бу ишлар бўлмас эди. Бўлганда ҳам, жуда қийинлиқ билан бўлар эди.

Мир Вафо келар.

Мир Вафо. Йўлдош қаландар келибдир. Сўзи бор экан. Бошқа бир йўл билан олиб келдим.

Раҳимбий. Келтурингиз.

Мир Вафо панада турган Йўлдошни чақирар. Йўлдош шул бурунги қаландар афти билан келиб, дуо қилар.

Йўлдош. Омин, тезроқ бу оёғингизни иккинчи босқичга қўюб, тахтга чиққайсиз. Оллоҳу акбар.

Раҳимбий (*кулуб.*) Ҳа, тентак, нима гап?

Йўлдош. Яхшилиқ, бек! Сизнинг хон бўлишингиз тўғрисида одамлар бир-бирлариға сўйлашиб турадилар.

Раҳимбий. Нима дейлар?

Йўлдош. Одамлар рози, хонлиқ оталиқ бекнинг ҳаққи дейлар. Бироқ беклар, эл бошлиқлари бу ишга кўнмайлар. Чингиз авлоди бўлмаган киши хон бўла олмас, дейлар. Мана шу сўзлар. Бошқа одамларни бир оз тушундурадир. Шунга бир чора қилишингиз керак.

Раҳимбий. Қандай чора?!

Мир Вафо. Бунинг чораси қулай. Муллолардан бир фатво оласиз. Шунинг билан битадир.

Раҳимбий. Уни қиламиз.

Йўлдош. Яна қизиқ бир гап бор. Эрондан келтурган қўноқларингиз бошимизға бир бало чиқармасалар, яхши эди.

Раҳимбий. Нима қилдилар? (*Юрар.*)

Йўлдош. Бухорони манғитлардан тозалаш керак, деб сўз торқатар эканлар. Бир неча бекларимизға кишилар юбориб, «Сиз ишга киришингиз, биз ёрдам қиламиз» деганлар, Абдумўминхонни аркдан қочириб, сўнгра сиз билан урушмоқчи эканлар, деган хабарлар бор.

Раҳимбий. Аҳмоқлар, Бухорода нима ишлари бор экан?! Нодиршоҳ ўлдирилган, юртлари бузулуп турадир. Бориб ўз ишларини тuzатсунлар.

Мир Вафо. Бек, Абдумўминхоннинг ишини бир ёқлиқ қилмасангиз, яна бир жанжал чиқар.

Раҳимбий (*Мир Вафога*). Сиз бунӣ чиқариб юборинг, Охун билан Қози Низомни меним ёнимга чақиринг. Ўзингиз, Эрон қўшунига бориб, сардорларга айтинг, ўзларини кўрмак истайман, келсунлар.

Донёлбий келар. Мир Вафо билан қаландар унга салом бериб чиқарлар.

Донёлбий (*Раҳимбийга*). Бу қаландар ким?

Раҳимбий. Тонимайсизми?

Донёлбий. Тонишга ўхшайдир.

Раҳимбий. Бир кеча отам билан ўтурганимда келган эди-ку.

Донёлбий. Ҳа... Бу бор экан. О... Шунинг сўзларини эслайсизми? Каромати бор экан. Боя айтсангиз эди, дуосини олар эдим.

Раҳимбий. Ҳай, яна келар.

Донёлбий. Иброҳим кенагасни келтурдилар.

Раҳимбий. Қани?

Донёлбий. Сақловда турубдур.

Раҳимбий. У, бола! (*Хизматчи келар.*) Сақловга чиқиб айт, Иброҳим оталиқни келтурсунлар.

Хизматчи кетар.

Донёлбий. Қўлларини боғлаб, келтурганлар. Бечора, қариб қолган.

Раҳимбий. Кўзи кўрмайдирми?

Донёлбий. Йўқ, кўрмайдир. Бечоранинг дуосини олсангиз, яхши бўлур.

Раҳимбий. Албатта, унга ҳурмат қиламиз. (*Бир киши Иброҳимбийни келтурар. Қўллари боғланган, кўзи кўрмайдир.*) Оталиқнинг қўлларини оч! (*Ҳалиги киши Иброҳимбийнинг қўлларини очар.*) Оталиқ амак, ўтурингиз, қалайсиз?

Иброҳимбий (*ўтурар*). Кўзим кўрмайдир. Сиз ким бўласиз?

Раҳимбий. Тонимадингизми? Мен, Раҳимбий.

Иброҳимбий. Ҳа, тонидим, тонидим. Худоға шукур, яхшиман.

Донёлбий. Ҳали мени ҳам тонимасангиз-чи, оталиқ!

Иброҳимбий (*бир оз ўйлаб*). Сиз Донёлбий эмасми?

Донёлбий. Топдингиз.

Иброҳимбий. Қалайсиз, ука? Кўрушайлик-эй... (*Қўлларини узатар, кўрушарлар.*) Эскилардан ёлғиз

сиз қолибсиз. Раҳматлиқ акаларингиз ўлганлар эканлар.

Донёлбий. Ҳа, тангри ёрлақасун, ўлдилар.

Иброҳимбий. Ҳай, дунё шундай экан, бирта келиб, бирта кетар экан-да.

Раҳимбий. Оталиқ амак, мени қутламайсиз?

Иброҳимбий. Сизни нега қутлай экан, жияним?

Раҳимбий. Душманингизни ўлдурдим. (Утурур.)

Иброҳимбий. Сиз ўлдурмаганда, ўзи ўлмасми эди?

Раҳимбий. Шундай экан, сиз нега унга ёғиқиб шунча урушдингиз?!

Иброҳимбий. У элга ёмонлиқ қилди, юртни талади, ҳукумат ишларига қарамади. Кеча-кундуз чоғир ичиб ётди. Мен унинг шул ишларига қаршу бўлуб урушдим.

Раҳимбий. Мен нима қилдим?!

Иброҳимбий. Сиз бу ишларни ўзингиз учун қиласиз-ку чоғи!

Раҳимбий. Қайдан билдингиз?!

Иброҳимбий. Раҳматлиқ отангизнинг Нодиршоҳ этагига ёпишқонини билар эдим. Сиз ҳам Нодиршоҳга бордингиз. Унинг қўшунини келтурдингиз. Абулфайзхонни ўлдурғандан сўнгра, бутун ишни ўз қўлингизга олиб турубсиз.

Раҳимбий. Абдумўмин тўрани хон кўтарганимиздан хабарингиз йўқми, амак?

Иброҳимбий. Абдумўмин тўра ўн беш яшар бир бола. Уни хон кўтардингиз нима, кўтармадингиз нима!

Раҳимбий. Сиз бўлганда, нима қилар эдингиз?!

Иброҳимбий. Мен бўлганда, Абулфайзхонни тушурғач, қурултой чақирар эдим. Янги хон билан унинг оталиғини эл бошлиқларининг кенгашлари билан белгилар эдим.

Раҳимбий. Мана, эл бошлиқларидан биртаси — сиз. Элингиз кенагас! Бухоронинг тубчак, буюк бир эли. Келингиз, бундай маъносиз сўзларни қўйингиз, биргаллашиб, кенгашиб ишлайлик, Абдумўминхоннинг ҳукуматини бириктирайлик.

Иброҳимбий. Мен жуда яхши биламан: сиз шу кун эрта Абдумўминни ҳам отасининг орқасига юбориб, тахтини оларсиз. Жияним, мен Абулфайзхон билан урушдим, чунки ул ҳақсизлиқ қилган эди. Сиз бу кун ундан ортуқ ҳақсизлиқ қила турубсиз. Кўзим бўлса эди, эртадан бошлаб, сиз билан ҳам урушар эдим. Нима

қилайким, кўзим йўқ. Ҳай, сиз-ку Бухоро тахтини оларсиз. Абдумўминни ўлдуарсиз. Балким мени ҳам ўлдуарсиз. Бироқ шуни билиб қўйингизким, бу тахт сизнинг болаларингизга юқмағусидир.

О х у н д билан Қ о з и Н и з о м салом бериб келарлар.

Р а ҳ и м б и й. Марҳамат қилсунлар. (Иброҳимбийни кўрсатиб.) Оталиқни танимадингизми?

О х у н д (Иброҳимбийга қарағандан сўнг). Кенагас оталиқми? Кўрушайлик-эй.

Иккаласи бориб кўрушгач, ўтурарлар.

Қ о з и Н и з о м (Иброҳимбийга). Оталиқ, худога шукур қилингиз. Бекнинг ғайратлари билан душманларингиз йўқолдилар. Эмди қолган умрингизни шу кишининг кўлағасинда тинчгина ўтқарарсиз.

Иброҳимбий жавоб бермайди.

Р а ҳ и м б и й. Бир-икки шаръий масала бор. Шуни сўрамоқ учун сизларни чақирдим.

О х у н д. Марҳамат қилинг, тақсир!

Р а ҳ и м б и й. Шул тўрт-беш кунлик жанжалимизда Абулфайзхон билан яна бир неча киши ўлдилар.

О х у н д. Ҳа, тақсир.

Р а ҳ и м б и й. Бунларнинг ўлумига мен сабаб бўлдим. Шунинг шариатда ҳукми нима бўлса?

О х у н д. Тақсир, ҳо тақсир, масалан «болвои ом»да²³ ўлганларнинг қотили ҳеч ким бўлмайди. Унлар болвои омга сабаб бўлдилар, шариатнинг ҳукми шудир, тақсир.

Қ о з и Н и з о м. Абулфайзхон ҳукумат ишларини бажара олмади. Шунинг учун ҳукуматни бошқа кишига топшурмоғи керак бўлди. Буни қилмағач, жазосини кўрди.

Р а ҳ и м б и й. Бизнинг орамизда бир сўз бор: Чингизхон авлодидан бўлмаган киши хон бўла олмайди, дейлар. Бу тўғринда шариатнинг ҳукми нима бўлса?

О х у н д. Шариатда бундай бир нарса йўқдир. Кимнинг қўлиндан иш келса, шул хон бўла берадир.

Р а ҳ и м б и й. Шул эски масала тўғрисида ривоят (фатво) берасизми, тақсир?

Қ о з и Н и з о м. Албатта, берамиз.

Р а ҳ и м б и й. Эрта шуни ёзиб келтурингиз!

О х у н д. Хўб бўлубдир.

И б р о ҳ и м б и й. Раҳматлиқ Ражабхон билан бирлашиб, Абулфайзхонга қаршу урушганимизда, шундай

кенгашган эдикким, Бухороға бориб кирсак, бутун муллоларни бир мадрасаға солиб, ўт қўямиз-да, ҳаммасини ёндирамиз. Элимизни бузуб, расво қилган шунлар. Бунлар динингизни тузатамиз, деб дунёмизни мурдор қилдилар.

Қозинизом. Нима қилдик биз?!

Иброҳимбий. Сиз Қозинизом эмасми?

Қозинизом. Ҳа, мен Қозинизом.

Иброҳимбий. Туно кун Абулфайзхонни «сояйи худо» деб оёқларини ўпмаган эдингизми? Абулфайзхон хотунлар билан ичишиб ётган бир кечанинг эртасинда, унинг олдиға келиб: «Бу кеча тушимда пайгамбарни кўрдим, сизни сўраб юбордилар»,—деб, чопон кийганингизни унутдингизми? Туно кун сизга чопон берган сояйи худонинг ўлимига бу кун фатво берасиз, ҳеч уёлмасизми? Тушингизда Абулфайзхонни сўраган пайгамбар, яна бир йўла тушингизга кириб, уни сўрасалар, нима дейсиз? Бунлар оз эмиш каби, Чингизхоннинг ёсоғини ҳам йўқ қилмоқчи бўласизми?

Донёлбий. Оталиқ ака, шариатнинг ҳукми шу экан-да.

Иброҳимбий. Мен шариат-мариатни билмайман. Ишингизни тўғриламоқчи бўлсангиз, қурултой чақирасиз. Бунларнинг сўзи ярим чақаға арзимайдир.

Мир Вафо келар.

Мир Вафо. Эрон сардорлари келдилар.

Раҳимбий (*Донёлбийга*). Оталиқни сиз қўноқ қилингиз. Бу кишига яхши қарашиб, ҳурмат кўрсатингиз. (*Мир Вафого*.) Сиз сардорларни келтурингиз. (*Донёлбий, Иброҳимбий, Мир Вафо чиқарлар. Раҳимбий муллоларға сўйлар.*) Мен Эрон сардорларини чақирдим. Эрон қўшуни Бухорода қола берса, яхши бўлмайди. Бухородан чиқиб кетишларини таклиф қиламан.

Охунд. Кўб яхши қиласиз, бек. Келган қўноқнинг кетиши йўқми? Бухорода нима ишлари бор?

Раҳимбий. Бу кеча меним сўзимни тингламай, яна Бухорода қолмоқчи бўлсалар, бу тўғрида эрта сизлар билан бошқача кенгашармиз. Албатта, эрта шул ривоятларни олиб келарсиз.

Охунд Қозинизом. Хўб бўлубдир (*Турарлар.*)

Раҳимбий. Кетасизми эмди?

Охунд. Кетайлик, бек.

Раҳимбий. Хўб.

Охунд билан Қози Низоми чиқади. Мир Вафо билан Эрон сардорлари Хусайнхон, Аҳмадхон келарлар. Саломдан сўнг, ўтурмасдан сўйлашарлар.

Хусайнхон. Чақирган экансиз, келдик, бек!

Раҳимбий. Хуш келдингиз. Сизни чорлатқанимнинг сабаби шул: азиз қўноқларимиз бўлган Эрон қўшуни биз учун кўб мусофирчилик чекдилар. Шукур, мана ўлкамиз тинчланиб қолди. Эшитишимизга кўра, подшоҳимиз Нодиршоҳ шаҳид бўлганлар. Энди бу азиз қўноқларга хизматлариға ёраша жалдулар²⁴ бериб, юртлариға қайтарсақ, биздан рози бўлуларми?

Хусайнхон. Бек, қароримиз бошқача эди. Бизга Абулфайзхонни омон-эсон Эронга эришдирмак хизмати топширулган. Сиз Абулфайзхонни бизга қачон топшурсангиз, биз шул дақиқада чиқиб кета берармиз. Хонни топшурмай экансиз, Эрон қўшуни ҳам ёта берадир.

Раҳимбий. Нодиршоҳ ўлмаганда, мен Абулфайзхонни, албатта, сиз билан юборар эдим. Бу кун Нодиршоҳ ўлган. Эронда Абулфайзхоннинг ҳеч кимга кераклиги йўқ. Шунинг учун хонни сизга топшурмоқнинг маъноси қолмаган.

Хусайнхон. Нодиршоҳ ўлган бўлса, Эрон тирикдир. Эрон подшоҳи «Абулфайзхоннинг жонини қутқарингиз» деб, ўз қўшуниға буюрган. Биз унинг шул буйруғини ериға келтурармиз.

Раҳимбий. Майли. Бизнинг хон сизга шунча лозим экан, чиқариб берар эдим, бироқ у киши шу кун эрталаб ўзларини ўлдурганлар. Ўлуқларини сизга чиқариб бермак унумсиздир.

Хусайнхон. Нима, Абулфайзхон ўлдими?

Раҳимбий. Шу кун эрта билан ўзларини пичоқлаб ўлдирдилар. (Эрон сардорлари ҳайрат билан бир-бирлариға қарайлар. Раҳимбий сўзининг таъсирини кўргач, гапура берар.) Азиз қўноқларим! Абулфайзхон ўлди. Нодиршоҳ ўлди. Сизнинг бундай ёт ўлкада бошсиз, тилаксиз турушингиз фойдасиз бир иш. Элимиз Нодиршоҳнинг ўлганини эшитса, сизни тинч қўймаса керак. Хазинадан сизларга йигирма минг тангадан пул берайлик, қўшунингизға улашиб берингиз-да, юртингизға қараб, кета берингиз.

Аҳмадхон. Бек! Биз бу ишдан бир нарса онглаёлмадиқ. Хонни ким ўлдирган? Ўзими, душманларими? Бу очиқ билинмади. Биз қўшунимизға қайтиб, кенга-

шармиз. Қандай бир қарорга келсак, сизга билдурар-
миз.

Раҳимбий. Хўб, қачон билдурарсиз?

Аҳмадхон. Эрта билдурсак керак.

Раҳимбий. Хўб бўладир. Шундай қилингиз.

Хусайнхон. Худо ҳофиз, бек!

Раҳимбий. Худо ҳофиз.

Эрон сардорлари чиқиб кетарлар.

(*Мир Вафога*) Сиз Урдага борингиз. Абдумўминхонни кўрингиз. Эрон сардорлари сиздан фотиҳа олиб, юртларига қайтар эканлар, деб бу ёққа юборингиз. Узингиз кета берингиз.

Мир Вафо. Хўб. (*Кетар.*)

Раҳимбий (*ёлғуз юруб сўйлар*). Эмди иккинчи ёшқични босмоқ керак. Бу қўғирчоқни йўқ этмасак, бошимизга бир бало чиқғусидек кўрунадир. (*Киссасиндан бир кичкинагина шишача чиқариб, шунда турғач шарбат шишасига ағдарар. Яна юра бошлаб, бирдан кулар.*) Эрон сардорлари бунинг ҳам ўлганини эшитсалар, ўзлари қочиб кетарлар. Биз тутмоқчи бўлсак ҳам турмаслар.

Абдумўминхонни кийиниб, тож қўйгани ҳолда, кулуб келар.

Абдумўминхон. Бек бобо, мени чақирдингизми?

Раҳимбий. Ҳа, ўғлум, сизни чақирдим. Эрон сардорлари юртларига қайтар эканлар. Сизни кўруб, фотиҳа оларлар.

Абдумўминхон. Қани?

Раҳимбий. Келарлар. Сиз тахтга чиқиб ўтурингиз. (*Абдумўминхон тахтга чиқиб ўтураар.*) Эрон сардорлари келганда: «Нечун кетасиз, бизнинг Бухорода қолсангиз бўлмасми!», деб қаранг. Унлар «йўқ, кетамиз» дейлар. Сўнгра, бунларга йигирма минг тангадан пул берулсун, деб менга буюрингиз.

Абдумўминхон. Хўб.

Раҳимбий (*шарбат шишасига ёндошиб, шундан бир пиёла ичкан бўлуб*). Бай, ба...й, яхши шарбат эканда. Сиз томоқ едингизми?

Абдумўминхон. Ҳа едим.

Раҳимбий. Бир пиёла ичасизми?

Абдумўминхон. Хай, ичаман. (*Раҳимбий пиёлани тўлдуруб берар. Абдумўминхон бирдан ичар.*) Бир оз аччиғми?

Раҳимбий. Бир оз... (*Пиёлани олиб жойиға*

қўяр.) Албатта, фойдали дорулар солинғандур. Эрта Қози Низомга мирасадлик ўруни²⁵ берсангиз бўлурми?

А б д у м ў м и н х о н. Бўлур. (Юрагини тутуб.) Юрагимни ёндуруб юборди, бу нима эди?

Р а ҳ и м б и й. Менга бир нарса бўлмади-ку!

А б д у м ў м и н х о н (икки қўли билан кўкрагини тутуб, буруладир). Вой ёндим. (Ялинар.) Бек бобожон, бу нима эди? Ёндим.

Р а ҳ и м б и й. Жим турингиз, ҳеч нарса қилмайдир.

А б д у м ў м и н х о н (чидай олмай). Вой ёндим... бир оз сув берингиз! (Абдумўминхоннинг кўзлари олайиб, юзи бузила бошлар.) Ёндим. Бир оз сув берингиз! (Қусмоқ истаганда, тахтдан юмаланиб, тубанга тушаётган Раҳимбийнинг сингирлари бузулар, кучли бир вижда азобига учраган каби, деёрга таяниб, кўзларини Ақ думўминга тикиб, қотиб қолар. Қусиб, толпиниб, қи ланиб ётган Абдумўминхон бирдан бошини кўтарар.) Жаллод! (Раҳимбий сесканар.) Мени ҳам ўлдурдингми?! (Яна йиқилиб, толпина-толпина жон берар.)

Кўк гумбурлар, қаттиқ бир ел эсиб, шамларни ўчурар. Шу тобда тахтнинг бир четидан, йигирма яшар эронли афт бир Хаёл чиқар. Сочи орқага қайтарилиб, бўйни тўғрисида кесилган, боши яланг, эгнида кафан, оғир юруб, Раҳимбийнинг қаршусига бориб турар. Раҳимбий жуда қўрқуб, қаттиқ титрар.

Р а ҳ и м б и й (бўғуқ). Бу ким!... Ким бу!...

Хаёл қўли билан имлагач, парда очилиб, ўлуклар турган бояги зиндон кўринур.

Х а ё л (оғир товуш билан шул форсча назми ўқур).

Сурати адли Хисравон ин аст,

(зиндонни кўрсатур)

Зулм дар олами ғараз дин аст.

Ожизонро диҳан гутта ба хун,

(ўлукларни кўрсатур)

То шавад хилвати ҳавас гулгун.

Адл ин ранг тухми раъфат кошт,

В-эй агар зулм теғ мебар дошт.*

Р а ҳ и м б и й. Бу ким?...

Х а ё л (тахтга қараб). Эй қора куч, қуруб кетгур тахт! Ҳеч гуноҳи бўлмаган болалардан, тоғ каби йигит-

* Бу тизим Бедплдандир.

лардан миллиончалари сен учун қурбон бўлуб кетарлар. Инсонлар томонидан яратилган мингларча тангрининг энг бузуқбоши, энг шуми, энг қоғ-қора саодат — сенсан. Остингда қолганларни эзгучи бир фалокат юки бўлганинг каби, устингга чиққанларнинг борлиқларини ёндирғучи бир олов тепасидирсан!

Раҳимбий. Ким бу? (*Қўрқа-қўрқа икки одим илгари босиб, бир нарса сўрамоқчи бўлур. Хаёл сўйлағач, яна қўрқуб кейинга қайтар.*)

Хаёл. Сен фазилатлиқ билимларнинг қўл, қанотларини узуб ташладинг. Инжу тизғучи адибларнинг қаламларини ўчоқ супургусига айлантурдинг. Ота пичоғи билан болаларини бўғизладинг. Бола ҳанжари билан оталарни йиқитдинг. Дўстларни бўғуштурдинг, ўртоқларни уруштурдинг. Даланинг эркини, шаҳарнинг тинчини, эрларнинг ғайратини, хотунларнинг исматини талатдинг. Отамдан қочиб, ўзига сиғинганим ҳолда уёлмайин, бошимни кесдирган Афросиёбингдан мана шу кимсасиз болани оғулаб йиқитқон Раҳимхонингғача мингларча йиртқич хоинларни сен яратдинг, сен яшатдинг. Эй, инсоннинг душман тангриси, қачонғача бу онгсизлар тўдасини ўзингга ҳам топиндируб, ҳам қурбон қиларсан?! Эй, бойқушлар қафаси, бундай дев иштиҳолиқ ҳайвонларнинг²⁶ қўли билан қачонғача дунёларни бир-бирига уруб турасан?! Тинчлиқ сақламоқ баҳонаси билан миллионларча инсон кўмасини²⁷ чуқурдан чуқурға юмалатмоғингнинг замони ҳанузгача битмадимми?!

Раҳимбий (ўйлар). Афросиёб, дейдир. Отамдан қочдим, дейдир. (*Бир-икки одим илгари босиб, қўрқа-қўрқа.*) Сен кимсан?!

Хаёл. Мен... Сенинг каби бир золим қўлинда мана шунинг каби (*Абдумўминнинг ўлугини кўрсатур*) ҳеч бир нарсани билмайин, онгламайин, бўғизланган бир мазлум, — Сиёвуш!... Эй, қора юракли бойқуш, бундан сенга қолган вайронани қутламоқ учун келдим. Инсонлиқ дунёси, эсини бир жойга тўплаб, ўз ишига ўзи эга бўлганча, сен ҳам, сенинг кабиларнинг ҳам ихтиёрингиздадир. Истаганингизча ҳукм сура оларсиз. (*Секин-секин узоқланиб, йўқолар.*)

Раҳимбий Сиёвуш... Сиёвуш. (*Хаёл томонидан тортилган каби, унинг кетидан юруб, саҳнадан чиқар.*)

Парда тушар.

АБУЛФАЙЗХОН

Фитратнинг бу фожиаси 1924 йилда ёзиб тугалланган бўлиб, айни шу йили Москвада Марказий Шарқ нашриёти томонидан араб ёзувида чоп этилган. «Абулфайзхон» фожиаси филология фахлари номзоди Сафо Зуфаров томонидан нашрга тайёрланган ва 1989 йили қайта чоп қилинган: «Шарқ юлдузи», 1989, 1-сон, 83—104-бетлар.

Асар аштархонийлар сулоласининг Бухоро тахтидан кетиши ва янги сулола — мангит амирларининг ҳокимият тепасига келиши каби тарихимизда бурилиш ясаган воқеаларга бағишланган. Асар воқеалари XVIII асрга тааллуқли бўлгани учун, матида жуда кўп тарихий сўзлар, ҳозирги мавжуд сўз ва ибораларнинг ўтмишдаги шакллари учрайдики, нашрга тайёрлашда уларни айнан сақлашга тўғри келди.

Асарнинг ушбу нашрида шундай ўринларга изоҳлар берилди, шунингдек фожианинг 1989 йилги нашрида учраган айрим хатолар, нотўғри ўқилган ва тушиб қолган жумлалар тўғриланди.

Фитратнинг бу машҳур фожиаси ҳақида қуйидаги тақрир ва тадқиқотлар эълон қилинган. Н. Ганизода. Абулфайзхон. «Қизил Ўзбекистон», 1926, 14 декабрь; А. Алиев. Фитрат ва унинг «Абулфайзхон» асари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1988; Э. Каримов. «Абулфайзхон» тарихий драмаси ҳақида. «Шарқ юлдузи» 1989, 1-сон, 81—82-бетлар; Н. Камол. «Абулфайзхон» — тўнғич тарихий драма. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989, 14 апрель; И. Ганиев. Мастерство Абдурауфа Фитрата в создании трагедии «Абулфайзхон», АКД, Тошкент, 1992.

* * *

1. Абулфайзхон — Бухорода ҳукмронлик қилган Аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили. 1747 й. вазири Раҳимбий оталиқнинг фитнаси билан бутун оила аъзолари билан йўқ қилиб юборилган. Шундан/сўнг Бухоро тахтига янги сулола — Мангит амирлари келган. Шу вақтдан эътиборан Бухоро хонлиги «Бухоро амирлиги» деб юритила бошлаган.

2. тахта — шахмат назарда тутилади.

3. кат — сўри, каравот.

4. Матида уч нуқтадан сўнг «Мир Вафо» ёзилган. Матбаа хатоси бўлса керак. Асар мазмунидан келиб чиқилса, бу хон сўзининг давоми.

5. Ётиш — хон саройининг тунашга келган меҳмонлар учун ажратилган қисми.

6. қўрчи — қўрхона (қурол-аслаҳа ёки қимматбаҳо нарсалар сақланадиган омбор) эгаси, хон саройидаги лавозимлардан хазинадор. Қайта нашрида «қурчи» деб хато ўқилган.

7. даф — чертиб чалинадиган, ёғоч гардишга хом тери тортилган мусиқа асбоби.

8. уртук — парда.

9. Нодир — Нодиршоҳ назарда тугилади. Улфат Абулфайзхоннинг энг яқин одами сифатида, Нодиршоҳга бўлган нафратини аямай уни менсимайроқ Нодир деб мурожаат иляпти. (Қайта нашрда Нодиршоҳ деб тўғрилланган.)

10. «Хусайний» — ўзбек мумтоз куйларидан бири. Кўпинча сатода (танбурни камон сингари чалиниши) ижро этилади.

11. тарат — таҳорат сўзининг қисқа шакли. Матнда шундай ёзилган, қайта нашрда уни таҳорат деб таҳрир қилганлар.

12. қалин — полос.

13. ерлаштирмоқ — жойлаштирмоқ.

14. Жубор — асли Жўйбор: Бухоро шаҳрининг жанубий гарбида жойлашган мавзе.

15. Қайта нашрда сўнгги икки жумла тушиб қолган. Асл матн бўйича жумлалар тикланди ва ўз ўрнида келтирилди.

16. мурут — ҳурмат-эҳтиром ёки лутфу марҳамат.

17. беклик усули — бек (айрим ўринларда «бей» ёки «бий») Бухоро хонлиги тасарруфидаги вилоятларнинг бошқарувчиси бўлиб, у чексиз имкониятларга эга бўлган. Кўпинча, улар ёлғуз хонгагина бўйсунган. Шайбонийхон, Абдуллохон каби ўзбек хонлари бу усулни марказлашган бошқарув усулига алмаштиришга интиланлар.

18. мақхур — қаҳру ғазабга дучор бўлиш.

19. муғамбия — «муғамбир» сўзининг бузилган шакли.

20. Қайта нашрда бу жумла тушиб қолган.

21. тошнов — уйнинг бир бурчига сув кетадиган қилиб қўйилади, буни «авраз» ҳам дейдилар.

22. «Бёбокча» — луғавий маъноси: шўх, шаддот. Бу ерда: мақомда уфур усулида айтиладиган машҳур халқ қўшиқларидан бири. Навоийнинг «Чашми оҳулармидур», Зебунисонинг «Нашуд» ғазаллари шу усулда қўшиқ қилиб айтилган. Шу қўшиқларнинг куйи назарда тугилади.

23. болвои ом — «болво», яъни балолар: «ом» — оммавий, умумий сўзининг қисқа шакли. Ибора тўлиғича «бало-қазоларнинг бирдан ёпирилиб келиши» маъносини беради.

24. жалду — совға, инъом.

25. «мирасад» сўзида «мира» — хожа, бошлиқ, катта маъноларини беради, «сад» эса юз рақамини англатади. Бу мансаб юзбошилиқка яқин саройдаги вазифалардан бири.

26. интиҳолик ҳайвонлар — йиртқич ҳайвонлар.

27. кўма — тўплам, уюм.